

109.593

SUTJESKA

IZ RATNE PROŠLOSTI NAŠIH NARODA

KNJIGA DVADESET DRUGA

POSEBNA IZDANJA

KNJIGA TREĆA

UREĐIVAČKI ODBOR

Petar BRAJOVIĆ, Milinko ĐUROVIĆ, Branislav JOKSOVIĆ,
Viktor KUČAN, Nikola LJUBIĆIĆ, Tone MARINČEK,
Kiril MIHAJLOVSKI, Branko PEROVIĆ, Branko TACOVIĆ,
Miloš ZEKIĆ, Milisav PEROVIĆ — odgovorni urednik

SUITIESKA

INICIJATIVNI ODBOR

Cana BABOVIĆ, Peko DAPČEVIĆ, Milinko ĐUROVIĆ, Pavle JAKŠIĆ,
Đuro KLADARIN, Dušan KOSTIĆ, Vicko KRSTULOVIĆ, Ivan KUKOĆ,
Cvijetin MIJATOVIĆ, Dragi MILENKOVIĆ, Tanasije MLADENOVIĆ,
Miljan NEORIČIĆ, Gojko NIKOLIŠ, Slobodan PENEZIĆ, Koča POPO-
VIĆ, Velimir TERZIĆ, Mijalko TODOROVIĆ, Ljubo VUČKOVIC

CENTRALNA BIBLIOTEKA JNA

Beograd

Inv. Br.: 103.593

Sign.:

PIŠU UČESNICI

SUTJESKA

ZBORNIK RADOVA

KNJIGA TREĆA

VOJNOIZDAVAČKI ZAVOD JNA »VOJNO DELO«
BEOGRAD 1959

GLAVNI UREDNIK

Milinko ĐUROVIĆ

UREDNICI

Milisav PEROVIĆ i Radomir PETKOVIĆ

Naslovna strana i inicijali

BRANKO ŠOTRA

Vinjete

PIVO KARAMATIJEVIC

Tu, na Sutjesci, vodila se nekoliko dana naj-krvavija bitka naše Narodnooslobodilačke borbe. Tu su poginule hiljade naših heroja, među kojima i slavni komandant Treće udarne divizije Savo Kovačević, ali je čelična pesnica naših proleterskih i udarnih divizija razbila i posljednji neprijateljski obruč na komunikaciji Kalinovik — Foča. Plan neprijatelja da uništi našu strategijsku grupu opet se razbio na grudima naših proleterskih i udarnih divizija i brigada.

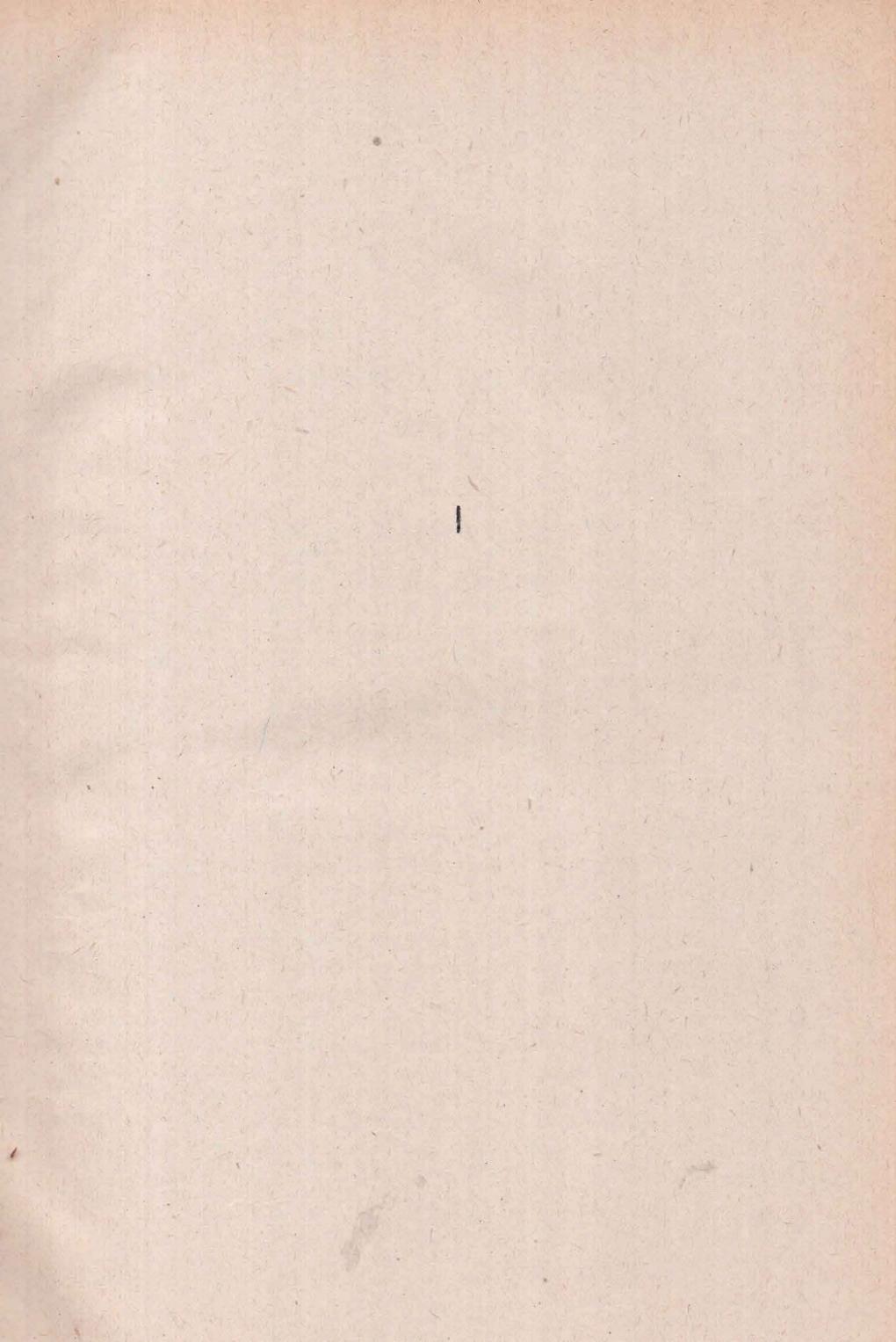
(Iz referata druga Tita održanog na proslavi desetogodišnjice JNA 21 XII 1951)

Kako će se današnje i buduće generacije naj-bolje odužiti onima koji danas leže u grobu na Tjeništu i brdima u okolini? One se mogu odužiti samo time što će uvijek misliti na njih i cijeniti žrtve koje su date da bi sadašnja i buduća pokoljenja bila sretnija, što će cijeniti i čuvati velike tekovine naše narodne Revolucije, što će gajiti one ideale za koje su pale stotine hiljada boraca Narodnooslobodilačke borbe, što će produžiti upornu borbu za ostvarenje socijalizma, što će čuvati i gajiti najveću tekovinu te naše borbe — bratstvo i jedinstvo naših naroda.

(Iz Titove uvodne reči za »Sutjesku I«)

Branko Šotra : KOLONA (drvorez)

SUTJESKA 13 JUNA 1943

isati o borbama koje su se odvijale u toku Pete neprijateljske ofanzive odgovorna je dužnost svih učesnika. Kada se čovek stavi pred takav zadatak, iz dana prebogatih događajima iskrsavaju stotine pitanja koja traže odgovor. Na Sutjesci se bila bitka za Jugoslaviju, a širom Jugoslavije borci Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda borili su se za našu pobedu na Sutjesci.

Cetvrta ofanziva je završena. Nalazimo se u Sandžaku, priželjkujući da produžimo u pravcu Srbije. Kao i dotada, posle ofanziva, na novooslobođenoj teritoriji, pristupanjem novih boraca, uvećavaju se proređene jedinice. »...Nurija [Pozderac, potpredsednik izvršnog odbora AVNOJ-a] i ja, pored ostalog, pomažemo i u mobilizaciji ljudstva i odziv je dobar, samo treba pušaka za novomobilisane.«¹ Napisali smo i umnožili jedan »letak« upućen narodu u Sandžaku — pozivajući ga da svi ljudi, bez obzira na versku i političku pripadnost, pristupe Narodnooslobodilačkoj borbi. Dok smo pripremali materijal i tekst za »letak« — pismo, predložio sam drugu Nuriji Pozdercu da, radi muslimanskog stanovništva u ovom kraju Jugoslavije, napišemo nešto i o Turskoj, naprimer, da nije u ratnom savezu sa Hitlerom i Musolinijem, da je neutralna država i slično. A sve to radi toga što će na letku biti i njegov, Nurjin, potpis kao poznatog političkog čoveka Muslimanske zajednice. Kada sam završio svoj predlog i kratko obrazloženje,

¹ Iz pismenog izveštaja poslatog Vrhovnom štabu NOV i POJ 18 maja 1943 g. iz Sandžaka — Maoča koji je poslao Vlada Zečević — a čiji se original sada nalazi u arhivu Vojnog istoriskog instituta JNA.

drug Nurija me je začuđeno pogledao i rekao: »Pa, druže Vlado, kakve ja veze imam sa Turskom i Turcima? Ja sam celog života bio u svom političkom radu Jugosloven«. Tako smo taj deo teksta iz letka izbacili. Svima nama, pa i meni, taj politički rad u Sandžaku maja 1943 godine, bio je vrlo prijatan i drag, jer nas je narod primio i rado slušao kao svoje najbliže prijatelje i srodnike — i pristupao Narodnooslobodilačkom pokretu poštено i odano. A to je za Narodnooslobodilačku borbu značilo mnogo u tim otsudnim istoriskim danima. Tako je, posle jednog zbora, održanog u Maoču u Sandžaku, pristupilo oko 160 novih boraca, uglavnom omladinaca i omladinki. A takvi zborovi su održavani svakodnevno.

Vidici za kretanje u pravcu Srbije polako se zatvaraju. Izveštaji koje primamo iz tog pravca sve više se poklapaju i govore o tome da neprijatelji: Nemci, Italijani, ustaše, četnici i Bugari, spremaju novu ofanzivu protiv Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda. »Neprijatelj gomila snage oko nas i njegove namere možemo da nazremo... a usput će i nas napasti da nas ne samo odbaci sa komunikacijama, već da nas po mogućstvu razbije i delom uništi. To su njihovi planovi, a mi znamo da su se uvek prevarili, pa će to biti i ovoga puta.«² Umesto u pravcu Srbije, krenuli smo natrag preko Kosanice, Đurđevića i Lever-Tare u pravcu Durmitora.

Narod iz Sandžaka nije želeo da sačeka ponovo neprijateljsku okupaciju i zato se kolona boraca stalno povećavala kolonama neboračkog stanovništva koje je, noseći hranu i najnužnije stvari na ledima, poterala i svoju stoku. »U vezi depeše da se hrana i stoka prebacuju na levu obalu Tare, ja sam se dogovorio sa drugovima iz NOO [Narodnooslobodilačkih odreda], Vojom Lekovićem i drugim odgovornim drugovima da se sviju nas rad za sada svede da to sprovedemo kako treba i da to izvršimo. Pozvao sam i M. Peruničića da dođe u Maoče noćas (gde smo Nurija i ja stigli jutros) da se dogovorimo i odmah pristupimo radu. Ne čekajući njega mi radimo.

Odgovori nam *hitno*: Pošto okupatori uništavaju narodnu imovinu, kupe i sposobnije ljude i negde gone, hoćemo li i narod u slučaju našeg povlačenja iz Sandžaka povesti sa sobom, a naročito muškarce, bez obzira što nisu sposobni za borce? Mi ćemo prema vojnoj situaciji, postupno narod upućivati u pravo stanje, a naročito kakva mu opasnost preti od okupatora.«³

*

U drugoj polovini maja 1943 počela je Peta neprijateljska ofanziva na glavninu snaga Narodnooslobodilačke vojske i par-

² Isto.

³ Isto.

tizanskih odreda Jugoslavije koja se nalazila pod neposrednom komandom vrhovnog komandanta druga Tita.

Što više odmičemo od Sandžaka i prelazimo u Crnu Goru, to je snabdevanje hranom i vodom sve teže. Počinje opet gladovanje. Izbili smo ispod Durmitora i u selu Motički Gaj zadržali se desetak dana. To je selo pod Durmitorom. Jedno jutro su nas avionska brujanja iznad nas isterala iz kuća i naterala da u obližnjoj bukovoj šumi potražimo zaklon. Išli smo »ubrzanim« korakom sa Vladimirom Nazorom i »birali« dobre bukve sa debelim stablima — uz koja se može i leći, i stojati, a po potrebi i zakloniti od čeličnih parčadi avionskih bombi i mitraljeskih avionskih metaka — velikih kao kažiprst. Da bi nervosa i nevolja bila veća i napetija — nemamo duvana. Delimo poslednju cigaretu na dva ravna polovčeta. Govorim drugu i imenjaku Vladimиру Nazoru kako da postupi kada padaju granate, a kako kada mitraljiraju. »E, e, gospe ti, Agamemnon« — tako me iz milošte oslovljavao — »ti misliš da je meni tako lako i jednostavno čas leći i zalijepiti se za zemlju, a čas prije ustati i priljubiti se uz ovo bukovo stablo — kao da je to neka cura. To je, moj imenjače, isuviše mnogo što ti tražиш od mene. Nego da se nas dvojica dogovorimo: ja ču za čas leći na zemlju i neću se micati sve dok ne prođe bombardiranje. Samo, prije toga, daj, zapali tvoje polovče da ga zajedno u »miru« popušimo, a poslije kada prođe opasnost — pušćemo moje polovče. Riječ ti dajem da me ni Musolini ni Hitler neće natjerati da prekršim partizansku riječ — biću miran i spokojan i neću od uzbudjenja popušiti samo ovo pola cigarete«. Teški i laki bombarderi italijanski i nemački »Kaproni« i »Štuke« počinju da istovaraju svoj ubistveni teret na Žabljak i okolna naselja Durmitora.

Posmatramo oko sebe kako su se smestili ostali drugovi. I najedanput vidimo da se u našoj blizini pored jedne bukve mlađi naš hodža klanja — moli se bogu. Tek od pre nekoliko meseci došao je u partizane i ovo mu je »najgušća« situacija — pa se setio, valjda, Alaha. Obratim se Nazoru rečima: »Imenjače, vidiš li šta onaj radi, sunce mu jarko! Sad samo treba ti, kao katolik, da zatražiš pomoć od boga i pape, a ja od pravoslavnih svetaca pa da napravimo — opšte bratsko molepštvo...« Nazor ga pažljivo gleda i smeškajući se kaže: »Vidi ga, vidi, kako se toplo moli, mora da ga je strah. Što se mene tiče, Agamemnon, ja u te trice i kućine nisam nikad polagao nadu — a čini mi se da i tebi taj križ više služi za ukras i ove naše potrebe — nego kao znak vjere i boga«.

Još smo bili u reči — a oko nas počeše da se valjaju iz korena isčupana i raskomadana bukova stabla. Pretrčavajući od zaklona do zaklona, uputio sam se mlađom hodži koji se sve

svesrdnije molio previjajući se u struku — klanjajući i isturajući zadnji deo tela uvis. Pažljivo i mirno uhvatih ga rukom za rame — a on me unezvereno pogleda, valjda što mu smetam u molitvi — i smešeći se rekoh mu: »Druže moj i kolega, ostavi to za bolja vremena jer, tako moleći se, isturaš često na pogodak olova ili glavu ili zadnji deo tela, a tvoja glava i zadnjica ipak su povezani i gde god te zakači ubistveno parče olova ili gvožđa, biće zlo i po tebe i po nas«. I onda sam mu praktično pokazao tehniku sklanjanja od bombardovanja i mitraljiranja iz aviona, jer su nas satima neprekidno tukli.

Nazor je održao reč — nije se micao sa »utvrđenog skloništa« i nije sam popušio svoje polovče, već smo posle bombardovanja zajednički uživali što smo još živi.

Izveštaji o kretanju neprijateljskih snaga u pravcu ove oslobođene teritorije govore o potpunom opkoljavanju jedinica Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda.

Prebacili smo se preko Durmitora. Iako u maju mesecu, na Velikom i Malom Štulcu na Durmitoru, gazili smo sneg. Eh, što je te noći, tmurne i klizave, sočno psovao stari Dorćolac — čika Janko⁴ padajući često u snežno blato. Uz to se čika Janko stalno čudio otkuda toliko blato na ovom vrhu sa kamenjem — izraslim iz zemlje »samcima« kao krompir. Niti možeš da jašiš na konju, jer se može spotači o kamen i, padajući, prignječiti i polomiti jahača, niti ići peške i voditi konja, jer se stalno spotičemo, padamo u blato i lupamo se o kamenje. Batrgamo nogama po stenju i mokrom snežnom blatu. Što čića Janko više psuje sve sa glagolima, počinjem sve glasnije da se smejem. »Što se smeješ, oca ti popovskog« pita čića Janko pola u šali pola ljutito. Nisam stigao ni da mu odgovorim, a već sam se poleđuške našao u snežnom blatu. Ustajući, otresoh blato i vodu takođe psujući sve što mi je palo na pamet. Sad čika Janko preuzima komandu smeha, a kolona prihvata — jer se i ostali često nađu u blatu — i, umesto roptanja, teškoće ovog noćnog marša pretvaraju se u šaljivi ratni doživljaj. Opet započinjem razgovor sa čića Jankom i govorim: »Znaš li šta mi je sad palo na pamet — i šta izaziva moj smeh? Otkako smo krenuli sa Žabljaka — tvoj se konj zaleće stalno u svaki zeleni žbun i jede i glođe sve što se zeleni pred njim, a tebe iznosi na vidik izgrevana — pa ipak je mršav i vitak kao zmija. Stalno se pitam, pošto ne mogu da uhvatim ko više posrće i pada, ti ili on, čime li si ga, bogo mili, hranio u »mirne« dane? I spontano mi je došlo na um da si ti, tvome paripu, svako jutro, umesto hrane konjske, davao da čita jutarnje vesti.« Još nisam bio ljudski ni završio reči, a čića Janko poče naglas da se smeje

⁴ Dorćol je deo Beograda gde je rođen i detinjstvo proveo drug Moša Pijade.

i mi svi oko njega, tako da se i stari, snežni i namrgođeni Durmitor začudi neobuzdanom smehu gladnih, umornih i do kože prokislih boraca.

Spustili smo se na Pivu, na Pivsku Planinu, u selo Kneževići. Jedne noći pokradeni su nam svi jahaći i tovarni konji. I tako sada kad su nam najpotrebniji da starije i bolesne drugeove iz AVNOJ-a sa što manje teškoća prebacimo iz mesta u mesto, dovedeni smo u vrlo tešku situaciju. Hodao sam i tražio ukradene konje, a naišao sam na prve znake deserterstva. Peo sam se uz okomito i kamenito brdo — padinu Durmitora. Umoran i znojav seo sam na jedan kamen skinuvši titovku s glave da se malo rashladim. Sedeći i pušeći posmatrao sam okolinu. U tom iza jedne okuke izbiše ispred mene dvojica iz jedinica pozadinske komande — seoskih straža. Istovremeno su obadvojica, čini mi se, uvežbanim pokretom ruke okrenuli svoje crnogorske okrugle kape — i crvena petokraka sa lica i čela našla se za čas na potiljku. Svakako iznenadio sam ih svojim prisustvom i to još sa bradom na licu. Sigurno su pomislili da sam četnik, otuda su i zaklonili sa vidika partizanske znakove. Smejući se rekao sam im: »Šta je, drugovi, već se spremate na bežanje i odricanje od nas. Pa vas ste dvojica, a ja jedan — naoružani ste puškom kao i ja — i na prvom susretu vi ste spremni da nas izdate«. Govoreći to pokazao sam im svoju titovku sa crvenom petokrakom. Postiđeni okrenuli su svoje kape kako treba da stoje. Istovremeno mi je bilo jasno da naše konje nisu poterali borci naših jedinica koje su prolazile, već ovdašnji seljaci. Tako smo i prekinuli dalje traganje za ukradenim konjima. Kao i dosada u toku celog rata — čim seljaci osete da napuštamo njihova sela, kod nekih od njih počinje da se hлади »ljubav« i raspolaženje prema nama, a ovde-onde pretvara se i u otvoreno neprijateljstvo.

Pored nas je ubrzanim maršem prolazila Prva dalmatinska brigada. Rekli smo drugovima iz štaba brigade kakva nam se nesreća desila i oni su nam odmah dali potreban broj jahačih i tovarnih konja. Tako smo spokojnije čekali naređenje za pokret.

Odluka štaba Prve dalmatinske brigade da nam odmah izađe u susret i dade zatraženi broj konja — i ako su i sami bili u vrlo oskudnom stanju — jeste na političkoj visini i liniji opšte shvaćenoj o velikom značaju i ulozi AVNOJ-a.⁵

⁵ Potrebno je ovde još jedanput, istorije radi, istaći da su Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije — AVNOJ — i njegov Izvršni odbor bili parlament i vlada nove Jugoslavije, sa ogromnim političkim i vojnim značajem, kako unutar Jugoslavije, tako i u međunarodnim razmerama. To je bila vrhovna narodna vlast svih

Drug Tito i Vrhovni štab nalaze se u selu Mratinju. Vrhovni štab je doneo odluku da krene sa Prvom i Drugom divizijom preko Pive u pravcu Vučeva i Maglića, Sutjeske, Zelengore i dalje. Treća i Sedma divizija, kao i svi ranjenici, bolesnici i tifusari ostaće na uskom pivskom platou između Sušice, Durmitora i reka Pive i Tare. Sa ovim jedinicama odlučeno je da ostane Pretsedništvo AVNOJ-a i Izvršni odbor sa drugim članovima. Naša prvobitna ocena da će ovaj prostor slobodne teritorije biti najsigurniji, s obzirom da je prva grupa [Prva i Druga proleterska divizija] krenula na proboj, bila je u tom trenutku pravilna. Međutim, neprijateljske snage koje su nadirale iz Srbije i Sandžaka, potiskujući glavninu naših jedinica prema istočnoj Bosni, sve su više počele da ugrožavaju ovaj prostor između reka Tare i Pive. Istovremeno su iz Hercegovine nadirale nove italijanske snage, zatvarajući nam i taj pravac. Uz to nam je neprijateljska avijacija svakodnevno nanosila velike gubitke u ljudstvu i ometala kretanje.

Na savetovanju sa štabovima Treće i Sedme divizije bilo je reči da i ove jedinice sa ranjenicima i bolesnicima treba da napuste ovaj prostor. Neki drugovi su izričito zahtevali da se radiovezom obaveste drug Tito i Vrhovni štab o stanju na

naroda Jugoslavije, iznikla iz Narodnooslobodilačke borbe i revolucije naroda Jugoslavije. Borbena i revolucionarna vlast, iako ratnog i privremenog kraktera, imala je pravo i dužnost da punopravno predstavlja narode Jugoslavije. AVNOJ je i stvoren po zamisli i odluci kako samog vrhovnog komandanta druga Tita, Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije, Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije, tako i naroda Jugoslavije. I kao najviše političko telo imalo je i punu političku, moralnu i vojnu potvrdu i podršku svih najdogovornijih rukovodilaca nove Jugoslavije. No, istine radi, treba reći da je bilo i takvih shvatanja, iako u znatno manjem obimu i značaju, da je AVNOJ — skup staraca i rođoljuba i da u ofanzivi kada je najteže, smeta borbenim jedinicama, jer moraju da se brinu i obezbeduju i AVNOJ — pored drugih ratnih brig i teškoća i preстоjećih teških bitki sa neprijateljskim snagama. Ovakvima nije bilo potpuno nepoznato da su sadanji članovi AVNOJ-a i Izvršnog odbora, privremenog parlamenta i vlade, do Prvog zasedanja AVNOJ-a bili takođe borci u sastavu borbenih jedinica — neki i kao visoki vojni i politički rukovodioци krupnih i najkrupnijih jedinica Narodnooslobodilačke vojske. Nije im bilo nepoznato da su članovi AVNOJ-a izloženi pogibiji kao i borci boračkih jedinica, i da je od članova AVNOJ-a priličan broj izginuo u toku Pete ofanzive. Samo u bici na Sutjesci trojica članova Izvršnog odbora AVNOJ-a dali su svoje živote i to: Nurija Pozderac, potpredsednik AVNOJ-a, i članovi Izvršnog odbora Veselin Masleša i dr Sima Milošević. Znači, članovi AVNOJ-a nisu samo bili članovi privremenog parlamenta i privremene vlade, već i borci sa oružjem u ruci u prvim boračkim redovima. I za našu i za svetsku istoriju nesvakidašnji događaj — ti su članovi našeg novog parlamenta i nove revolucionarne vlade — često bili noću na stržarskim mestima i bližem patroliranju oko svog noćnog bivakovana — da bi se sami obezbedili od iznenadnog neprijateljskog napada.

ovom delu bojišta i predlogu da se krene u pravcu kretanja Vrhovnog štaba. Ovde treba, ne ulazeći u detaljne ocene, reći da je Milovan Đilas imao najodgovorniju političku i vojnu dužnost za celu grupu divizija, ranjenika i bolesnika koji su se zadržali na Pivi. Imajući tu dužnost i ovlašćenje Vrhovnog štaba, preuzeo je i političku i vojnu vlast u svoje ruke, donoseći smušene odluke i svakičas ih menjajući više na svoju ruku — sa svim posledicama. Čas je preduzimao mere da jedinice sa ranjenicima i bolesnicima krenu u proboj prema Hercegovini, čas u proboj preko reke Tare u pravcu Sandžaka i ništa ne sprovodeći u delo, a dani su prolazili — istoriski otsudni i značajni za sve koji su se našli tada na Pivi. Sve ovo poznato je još od 1943 godine. Istovremeno u tome vojnopolitičkom sastavu bilo je odgovornih drugova koji su na vreme uvideli da je jedino mogućan pravac kretanja ovih jedinica bio — za Prvom grupom, za Vrhovnim štabom. Međutim, Milovan Đilas je to uporno odbijao držeći se prvobitnog plana, tj. da ne kreće za prvim kolonama iako je svima bilo jasno da se situacija znatno promenila i pogoršala i da odluku za pokret treba doneti bez odlaganja. Tvrdoglavu braneći svoje gledište, ipak je pod pritskom nekih drugova počeо da sagledava svu ozbiljnost situacije i zato je poslao telegram Vrhovnom štabu i drugu Titu, obavestio ga o stanju na Pivi i predložio polovično rešenje: da za prvom kolonom krene Sedma banjška divizija (Hrvatska). Tako je i došlo do naredenja Vrhovnog komandanta da Sedma divizija odmah krene i stigne začelje Prve i Druge divizije i da mu se pripoji. Istovremeno je Vrhovni štab dao nalog da sa Sedmom banjškom divizijom krenu iz AVNOJ-a Vladimir Nazor, Ivan Ribar i još neki drugovi. Tako se naša kolona smanjila, a sa njom i briga da sačuvamo od pogibije ove naše stare i drage drugove. Neizvesno i nesigurno bilo je i poći sa Sedmom divizijom i ostati sa Trećom. Pošto je Sedma divizija otišla, pokušali smo proboj preko Tare, opet u pravcu Sandžaka. Pokušaj nije uspeo jer smo naišli na nove neprijateljske snage i videli da je taj pravac potpuno zatvoren.

Dok živim ostaće mi u sećanju davljenje u reci Tari divnog druga, Gojka Ujdurovića, zamenika komandanta Trećeg bataljona Prve dalmatinske brigade. Tražen je dobrovoljac koji će moći da prepliva Taru i na desnoj obali reke ispita mogućnost uspostavljanja prelaza preko Tare pomoću oborenih stabala. Javio se poznati plivač Gojko Ujdurović. Iscrpen borbama, usiljenim marševima i glađu, a ne poznavajući brzinu plahovite Tare, zaplivao je svom snagom i žarom svoje mlađosti već prekaljenog borca Revolucije. Borba između njega i Tare bila je neravnopravna. Tara na tom mestu teče kroz okomiti tesnac tako da se plivač, kad je izbio na desnu obalu, nije

imao za šta uhvatiti rukama jer je kamen gladak i ljigav. I tako je svaki njegov pokušaj da se uhvati i zadrži bio samo nov udar tela o obalne stene. Voda ga sve nemoćnijeg zahvata i nosi. Gledamo kako nam se ovaj hrabri borac davi, a nemožemo da mu pomognemo.

Posle ovog neuspelog pokušaja za prelazak u Sandžak, štab divizije poslao je predlog Vrhovnom komandantu da i Treća divizija krene sa ranjenicima u pravcu Sutjeske, što je Vrhovni komandant prihvatio. Krenuli smo u pravcu reke Pive, dok se za nama na vrhu Durmitora vijorila bugarska zastava. Gledamo je, Juna 1943 godine. Crvena armija i sovjetski narodi su dobili Staljingradsku bitku i nastavljaju da uništavaju i gone hitlerovske horde sa sovjetske zemlje. Makedonski narod u sastavu Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije bori se za uništenje hitlerovskih zavojevača i saveznika, za svoju slobodu. Odjek ovih slavnih bitki dopire i do Bugarske. Ali bez odjeka.

Pivu smo prešli preko visećeg mosta po danu i pod palj-bom neprijateljske artiljerije i avijacije, koja je neprekidno tukla kolone i s jedne i s druge strane reke kao i sam viseći most, nanoseći nam velike ljudske žrtve. Krećemo uz Vučevu bez vode, bez hrane, opet pod ubistvenom artiljeriskom i avionskom vatrom. Put nam obeležavaju poginuli borci. U pokretu smo preko 20 časova. Bez hrane, bez vode. Zastoji i odmori su kratki. Sunce prži. Goran Kovačić je uz mene. U toku jednog kratkog predaha, posle napornog pešačenja uzbrdo, na izmaku snage, glasno maštamo o kapi vode. Nema je. »Sedmoro je oštenila žutih«, poče Goran, i uz Jesenjinove stihove zaboravismo žeđ. Lice mu je nasmejano, veselo. Pri svakom našem susretu, Goran sa ponosom naglašava koliko je srećan što je borac Revolucije.

Jedanaestog juna posle podne na Vučevu od avionske bombe ranjen je Nurija Pozderac. Šesnaest boraca, svi članovi Komunističke partije, nose ga menjajući se. Nurija umire polako, grdeći Čerčila što ne otvara drugi front i preteći Hitleru da će rat izgubiti iako on, Nurija, neće dočekati dan pobjede.

Štab divizije izdao je naredbu 12. juna 1943 da Prva dalmatinska brigada krene niz Volujak u korito reke Sutjeske na čijoj se levoj obali golim okom primećuju nemačke snage. Prva dalmatinska krenula je jurišem preko Sutjeske, razbila nemačke jedinice na svom pravcu i izgubila se sa vidika. Veče pada, a kurir iz Prve dalmatinske ne dolazi da javi o rezultatima borbe. Neizvesnost, nestvrpljenje. U tom iščekivanju — naredba za pokret ostalih jedinica u pravcu Sutjeske za Prvom dalmatinskom.

Silazeći niz Volujak — na reku Sutjesku, dao sam svog jahaćeg konja na poslugu jednom ranjeniku bez jedne noge.

Više ga nisam video ni u toku bitke, ni posle nje. Sa njim je nestao i moj lični dnevnik koji se nalazio u bisagama. U dnevniku su bile zapisane sve bitke i važniji politički i vojnički događaji kroz koje smo prošli mi iz Valjevskog partizanskog odreda u zapadnoj Srbiji u 1941 godini do 6 marta 1942. A isto tako i svi događaji od 6 marta 1942 do 13 juna 1943. Koliko sam puta zažalio što od svojih ličnih stvari ne uzeh iz bisaga makar dnevnik.

Iako u sunčevom smiraju, naš pravac tuku neprijateljska avijacija i artiljerija i opet nam nanose gubitke. Na reku Sutjesku smo stigli, a noć je već uveliko bila pala.

Prelazimo reku po noći. Njenu dubinu i brzinu saznajemo tek kad smo u nju već zagazili. Borimo se da izbjijemo živi na drugu obalu, slušajući sa užasom davljenike koji traže pomoć, nemoćni da im je pružimo.

Po prelasku reke malo se odmaramo. Ne znamo kolike su neprijateljske snage pred nama. Od Prve dalmatinske ni traga ni glasa. Zora nas zatiče na padinama Ozrena — Krenkova. I opet odmor, uz cigaru. Vesa Masleša, pušeći lulu, šaleći se pita: »Koji pravac da uzmemo ako zagusti ispred nas?« — »Levom obalom Sutjeske do Drine, pa niz Drinu do Srbije. Gde god se prebacimo na desnu obalu, u Srbiju, dobro smo došli« — Odgovorio sam mu, smejući se. Vratili smo se docnije u Srbiju, u Beograd, koji je Vesa toliko voleo... Bez njega... Sutjeska ga je odnела. Kolona je krenula napred, a odmah zatim po čelu kolone osu puščana, mitraljeska i bacačka paljba. U toj vatri čuo se gromovit glas komandanta Treće divizije Save Kovačevića: »Prateća četa, juriš, napred, za mnom!« Na 20 metara od tog mesta — ležao je izrešetan mitraljeskim rafalima Sava Kovačević. Bitka je nastavljena svom žestinom. Borci nisu ni znali da je poginuo komandant Sava. Na istom tom mestu ranjen je lakše i dr Sima Milošević, a mrtvih je bilo sve više i više među borcima Treće divizije. Borci pojedinih četa i bataljona ove divizije, odnosno sada samo Pete crnogorske brigade, pošto su se delovi Desete hercegovačke (Treći mostarski bataljon) nalazili na desnom, a Treće sandžačke brigade na levom krilu našeg napadnog fronta, tukli su se ne otstupajući, s povikom: »Napred, komunisti!« Svako neprijateljsko zrno pogađalo je zaista člana Komunističke partije. Ova neujednačena i neravna bitka trajala je od sunčevog rađanja do negde oko tri sata posle podne. Bezbroj puta jurišali smo u talasima. Borci su padali i ginuli, a preostali živi opet su se niz kosu vraćali na polazna mesta. Neprijateljska ubistvena vatrica, snažna i gusta, zaustavlja nas je ispred samih rovova i bunkera. I opet smo započinjali juriše, i tako skoro

ceo dan, bez uspeha. Zajedno sa nama jurišao je i jedan starac — na konju. Opomenuli smo ga da ne jaše, da ne bi bio na n̄šanu neprijateljima. »A što ču se ja star čuvati kada mladi ginu« odgovorio je. Bio je to otac Pere Četkovića, komandanta Treće divizije, koji je pre kratkog vremena poginuo. Traži smrt, a ona ga obilazi. Žetva je bogata za čelična zrna. Borci, ne misleći na žrtve, jurišaju da bi i ovu bitku pretvorili u pobedu.

Dragiša Ivanović, politički komesar Pete udarne brigade, ja i još neki drugovi dogovorili smo se da se sa ovog sektora polako povlačimo ka levom krilu gde je trebalo da se nalazi Treća sandžačka brigada da bismo zajedno izvršili proboj. Tako se sada ponovo krenulo uzbrdo ali pod znatno povoljnijim uslovima, jer je već neprijateljska paljba na ovom prostoru bila slabija, tako da se kretanje moglo nastaviti nesmetano i bez žrtava. Ispod samog brega na proplanku u izrasloj bujadi bilo je oko hiljadu ranjenika i bolesnika koji su ležali i čekali ishod bitke. Skupili smo ih i kazali da treba da krenu za nama. Treću sandžačku nismo uspeli da nađemo. Formirali smo udarnu bombašku grupu od oko tridesetak boraca, i na juriš, bombardama, razbili i uništili neprijateljske snage koje su još bile ostale na tom sektoru. Izvršen je proboj i kolona je počela da prolazi ovim pravcem i da se spušta niz padinu planinsku u korito reke Hrčavke.⁶

Kada smo sišli na reku Hrčavku priđe mi jedan stariji borac i reče: »Mi se nismo probili! Ovo je reka Sutjeska«. Pogledao sam ga i ljutito rekao: »Ne govori!« Pokušao mi je malo uplašeno da dokazuje kako on sigurno zna da je ovo Sutjeska, jer je na tom prostoru boravila ranije Peta crnogorska — a da on poznaje dobro ovaj kraj. Viknuo sam: »Prekini da govoriš i znaj da ovo nije reka Sutjeska! I on je promucao »Nije, druže«. Tolike žrtve i radost što smo se ipak probili i razbili neprijateljski obruč, a sada njegova prča da smo opet na Sutjesci, tj. da se nismo probili. A ustvari oko ovog jajastog brega ova rečica Hrčavka, pritoka Sutjeske, može na prvi pogled da izgleda kao da je Sutjeska.

⁶ Usput su nas sustizali borci koji su bili na mestu proboja. Od njih smo saznali da su se dr Sima Milošević i Goran Kovačić zadržali u okolini Izgora i Tjentišta. Docnije je stigla vest da su ih četnici uhvatili i obojicu zaklali. I tako se desilo da dr Simu Miloševića ubiju četnici, Srbi, iz ove okoline čije je porodice lečio prošle godine kada se sa jedinicama NOV nalazio na ovom terenu i da Goran Kovačić, jedan od naših najvećih savremenih pesnika, pisac poznate velike poeme »Jama«, u kojoj je snažno i izvanredno potresno opisao ustaška zločinstva nad srpskim narodom, bude zaklan od Srba-četnika.

Mine iz neprijateljskih minobacača počele su da nas traže, ali je pošumljenost brda sprečavala neprijatelju da osmotri naš pravac kretanja, tako da smo prolazili bez ljudskih žrtava. Sumrak je padao. Pred zalazak sunca neprijateljski avioni bombardovali su kolonu Prve i Druge divizije. To nam je bio putokaz kojim pravcem treba da se krećemo.

U prvi mrak zaustavili smo kolonu i na brzinu formirali čete i bataljon, uključujući i ranjenike i bolesnike i određujući za komandire i komesare drugove koji su to ranije bili. Tako je novoformirana kolona u vojničkom poretku sišla u korito Hrčavke, gde je zatekla nekoliko stotina ranjenika i tifusara koji su sedeli kraj vatre i grejali se i povela ih sobom.

Kolona je krenula uz Zelengoru. Putokazi su joj bili mrtvi borci. Negde oko ponoći naišla je kolona na jednu poveću vatru pored koje su sedeli članovi štaba i Politodela Prve dalmatinske brigade sa nekoliko kurira.

Tu smo se odmorili i, ojačani delovima Prve dalmatinske, krenuli preko Zelengore u pravcu Kalinov'ka. Naša se kolona stalno povećavala zaostalim ranjenicima i borcima. Zora nas je zatekla na poljani ispred Kalinovika koji su držale neprijateljske jedinice, dok su iznad nas kružili neprijateljski avioni — izviđači. Išli smo u borbenom poretku. Namerno smo stvarali utisak kod Talijana da ćemo ih napasti, a onda smo se naglo okrenuli udesno niz kanjon reke Bistrice, spustili se i prešli reku bez borbe i žrtava. Čim smo prešli reku zastali smo u jednoj šumi i pozvali na sastanak članove Komunističke partije iz svih jedinica. Na sastanku je odlučeno da se izaberu tri druga koji će rukovoditi i vojnički i politički pokretom kolone ovih boraca sakupljenih iz raznih jedinica i bolesnika i ranjenika. Njihovom se naređenju moraju pokoravati svi — i borci i komandni kadar. Na tome sastanku bilo je prisutno nekoliko stotina komunista, a tu su bili i rukovodioci i drugovi iz Štaba Prve dalmatinske brigade. U rukovodstvo su izabrani: Vlado Šćekić, Boža Lazarević i Vlada Zečević.

Kolona se kretala u pravcu Stambolčića da bi prešla na tom delu prugu Sarajevo — Višegrad. Pred samo veče kolona je našla na jedan blindirani neprijateljski voz koji je patrolirao tim delom pruge, sačekala je da isti prođe, a zatim je bez borbe prešla prugu i krenula uz Jahorinu. Desno od pravca našeg kretanja u neposrednoj blizini vodile se oštra borba između delova Druge proleterske divizije i neprijateljskih snaga koje su pokušavale da sa bočne strane napadnu naše jedinice.

Već iste večeri stigli smo Vrhovni štab. Javio sam se drugu Titu koji je bio ranjen na Sutjesci. Podneo sam mu

kratak usmen izveštaj o prelasku naše kolone preko Sutjeske i o žrtvama koje smo imali.

Proboj je izvršen. Bitka na Sutjesci je bila dobivena. Bitka koja nam je odnela toliko divnih drugova i rešila ishod Pete neprijateljske ofanzive koja je ovenčala neprolaznom slavom, za sva vremena, borbu naroda Jugoslavije.

Vlada ZEĆEVIC

OD CRNOG JEZERA DO SJETLINE

eško je, gotovo nemoguće, izraziti osjećanje radosti i oduševljenja sa kojim su pozadinci¹ dočekali izbijanje jedinica Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba u sjeverne djelove Crne Gore u proljeće 1943 godine. Takvo osjećanje mogao je doživjeti samo onaj koji je preživio sve one strahote, tegobe i zločine koje su italijanski okupator i četnici sprovodili protiv partizanskih porodica i njihovih simpatizera i danonoćne hajke protiv malobrojnih snaga partiskih aktivista ostavljenih na terenu poslije povlačenja naših snaga iz Crne Gore polovinom 1942 godine. U toku čitave zime 1942/1943 rijetko je ko od pozadinaca spavao pod krovom. Protiv njih su svakodnevno vršene hajke i potere od strane okupatora i četnika. Hiljade ljudi odvođeno je u logore i zatvore; primjenjivana su nečuvena mučenja uhvaćenih. Razumljiva je onda posebna radost sa kojom su pozadinci i narod pratili približavanje naših snaga ka Crnoj Gori. Dolazak naših snaga je bio prosto izbavljenje svih nas koji smo se nalazili u pozadini i preživjeli zaista najteže dane, bez obzira na sve teškoće kojih je bilo i dalje sve do završetka rata. Samo osjećanje stvarne nemoći da se suprotstaviš zločinima koje su okupator i kvislinzi sprovodili u tim danima bilo je teže od svih nevolja: gladi, nespavanja, zime i svakodnevnih progona i hajki čitavih četa i bataljona protiv naših rasturenih grupica od po nekoliko partizana. U tim danima je preko polovine partiskih aktivista izginulo, ali i očuvalo tom borbom duh pri-

zera i danonoćne hajke protiv malobrojnih snaga partiskih aktivista ostavljenih na terenu poslije povlačenja naših snaga iz Crne Gore polovinom 1942 godine. U toku čitave zime 1942/1943 rijetko je ko od pozadinaca spavao pod krovom. Protiv njih su svakodnevno vršene hajke i potere od strane okupatora i četnika. Hiljade ljudi odvođeno je u logore i zatvore; primjenjivana su nečuvena mučenja uhvaćenih. Razumljiva je onda posebna radost sa kojom su pozadinci i narod pratili približavanje naših snaga ka Crnoj Gori. Dolazak naših snaga je bio prosto izbavljenje svih nas koji smo se nalazili u pozadini i preživjeli zaista najteže dane, bez obzira na sve teškoće kojih je bilo i dalje sve do završetka rata. Samo osjećanje stvarne nemoći da se suprotstaviš zločinima koje su okupator i kvislinzi sprovodili u tim danima bilo je teže od svih nevolja: gladi, nespavanja, zime i svakodnevnih progona i hajki čitavih četa i bataljona protiv naših rasturenih grupica od po nekoliko partizana. U tim danima je preko polovine partiskih aktivista izginulo, ali i očuvalo tom borbom duh pri-

¹ Tako su nazivani u toku rata aktivisti i partizani koji su ostavljeni ili slati na neoslobodjenu teritoriju.

vrženosti crnogorskog naroda NOB-i, što se izrazilo masovnim stupanjem novih boraca u jedinice koje su izbile u proljeće 1943 na teritoriji Crne Gore, i oduševljenje sa kojim su naše jedinice dočekane od naroda. Mi aktivisti koji smo bili u pozadini posebno smo se radovali što smo tih dana upućeni na raspored u jedinice Glavne operativne grupe. Time je za nas prestalo ono najteže osjećanje nemoći, koju smo često preživljivali, da se silom oružja suprotstavimo zločinima okupatora i kvislinga, i ona stalna danonoćna nesigurnost opstanka. Stupanjem u jedinice osjetili smo snagu naše vojske i dah pobjede koju je ona svojom ubojnom moći ulivala svakom pojedincu bez obzira na raznovrsne teškoće i krize kroz koje su naše jedinice i dalje povremeno prolazile. Ali radosti uspjeha i pobjeda bivale su mnogo češće i u stalnom usponu i po broju i po značaju. Sve to je činilo da se izvjesne teškoće borbe i života, kakav je bio naš rat, lakše podnose. Takva osjećanja i vjera svakog u pobjedu bili su jedan od osnovnih faktora naše pobjede u pretstojećim borbama i okršajima, koji su nastupili sa početkom bitke na Sutjesci.

Po intenzitetu dejstva neprijateljske avijacije sve su se jasnije ocrtavali znaci priprema opsežne ofanzive protiv naših snaga koje su se u to vrijeme nalazile na teritoriji istočne Hercegovine, sjeverne Crne Gore i Sandžaka. Još polovinom maja avioni su znali po čitavih nekoliko minuta da progone i manje grupice, čak i pojedince. Jednog dana Mitar Vujović i ja, jašući na dva partizanska konjića cestom od Žabljaka ka Motičkom Gaju, primjetismo od Tare jednu »Rodu«. Ne pridažući tome nikakav značaj produžismo naprijed. Međutim, ona nas nadlete, načini krug oko nas i poče da mitraljira. Brzo poskakasmo sa konja i sklonismo se pod jednu usamljenu bukvu. »Roda« nastavi da kruži i mitraljira nekoliko minuta. Konji su se, uplašeni zujanjem motora, motali po livadi bježeći u suprotnu stranu od aviona koji je kružio. Najzad nas napusti i odlete u pravcu Nikšića, a nas dvojica pohvatamo konje i produžismo ka Motičkom Gaju.

Već polovinom maja neprijatelj je otpočeo napade sa svih strana: od Bijelog Polja, od Nikšića i Gacka, od Kolašina, a još ranije od Foče. Na položajima su se vodile žestoke borbe u kojima su naše jedinice, ulažući ogromne napore, morale da odolijevaju višestruko brojnijim snagama neprijatelja, koji je nasrtao sa sve većom žestinom i njemu svojstvenom okrutnošću, ubijajući na najsuvirepiji način nedužno stanovništvo, uništavajući i paleći čitava sela, vjerujući da je došao pogodan momenat da nas istrijebi.

Tih dana na Žabljaku pri Vrhovnom štabu čekalo je nas nekolicina na raspored.

Dok sam još čekao na raspored, jednog sunčanog proljećnjeg rosnog jutra svratio sam u kafanicu i našao se sa nekoliko drugova među kojima je bio i Vule Mićunović. Kafonica je bila puna partizana i naroda iz tog mesta. Pili smo prgu,² jer druge kafe, razumije se, u to vrijeme nije ni bilo, i vodili uobičajene razgovore o borbama naših jedinica, svojim zadacima i događajima u svijetu. Odjedanput se iznad naših glava prolomi huka avionskih motora. Narod koji se nalazio u kafani pojurio je na vrata i zakrčio ih. Nas nekoliko boraca, koji smo se nalazili unutra, propustisemo narod da se ne bi stvorila još veća gužva i da bi svojim držanjem uticali na hladnokrvnost koja je trenutno kod prisutnih poremećena, a to je u takvim momentima najvažnije. Ali prije nego što smo stigli na red za izlazak otpočelo je bombardovanje. Prečutno smo zaključili da je kasno da tražimo neko pogodnije sklonište. Spustili smo se u podrumčić gdje je bilo nešto sijena i bio neka zaštita samo od parčadi. Da bi otklonili osjećaj koji se javlja u takvim situacijama, neko otpoče sa šalama i komentarima eksplozija koje su odjekivale oko našeg skloništa. To je prvi put da ga doživljavam a da ga ne osmatram, tako da mi je to bombardovanje ostalo u poređenju sa svim drugim, pa čak i onim 6 aprila 1941 u Beogradu, u najmučnijoj uspomeni, jer su bombe praštale svuda naokolo, a nijesam mogao da vidim šta se dešava. Bombardovanje se nekako dugo otegnu ili nam se to učinilo. Sjećam se i detalja kako je neko od prisutnih zapalio cigaretu, a drugi ga opomenuo da ne zapali sijeno. Ovaj malo nervozno odgovori: »Valjda nije moja cigareta opasnija od ove vatre koja sipa iz nebesa«. Taj uspjeli odgovor izazva smijeh prisutnih. U tom momentu zatrese se kuća i osjeti udar u krov. Pritajismo dah očekujući eksploziju koju trošna kućica svakako ne bi izdržala. Ali to se nije desilo. Pošto je bombardovanje prošlo izašli smo napolje i vidjeli da je jedna bomba pogodila krov kuće ali nije eksplodirala, već se zarila u zemlju pored same kuće. Gotovo sve ostale kuće su bile do temelja porušene. Bilo je prilično ranjenih i poginulih, ali daleko manje od onoga što se moglo pretpostaviti, s obzirom na broj aviona, bačenih bombi i mitraljiranje, koje je, kao i obično, i ovog puta uslijedilo po završenom bombardovanju. Borci a i narod stekli su već bili dosta iskustva i umještosti u várakanju sa neprijateljskom avijacijom.

Neprijateljska avijacija je sa dvadesetak aviona tako žestoko bombardovala Žabljak kao da je bilo u pitanju neko izuzetno važno vojno utvrđenje ili neki industrijski objekt koji proizvodi sredstva za našu vojsku, a ne planinsko mještjaše od stotinak stanovnika i dvadesetak planinskih kuća.

² Kafa od prženog ječma.

Po periferiji slobodne teritorije borbe su poprimale sve žešći karakter i postepeno se približavale Durmitoru i Crnom Jezeru gdje je bilo tih dana sjedište Vrhovnog štaba. Očito već je trebalo potražiti pogodnije mjesto za Vrhovni štab odakle bi mogao lakše pratiti tok operacija i njima rukovoditi. U sutan jedne večeri Vrhovni štab sa Pratećim bataljonom i ostalim djelovima izvršio je pokret od Crnog Jezera preko Štulca za Sušičko Jezero, koje se nalazi na drugoj strani Durmitora.

Kolona je krenula. Kratko vrijeme drug Tito je jahao na konju uz padine Durmitora, ali je ubrzo, kada je počela oštra i krševita strmina, sjahao i produžio pješke. Noć je bila mračna, uspon sve veći, pravi durmitorski, a staza raskaljana. Napor je bivao sve teži, kolona se sve više razvlačila, a drug Tito je sa nekoliko kurira sve dalje i sve brže odmicao ispred kolone. Nekako sam uspijevao, i to uz krajnje napore, da ne izostanem. Spoticao sam se preko »pragova« koje su napravila konjska kopita i često sjedao u blatom ispunjene rupčage tako da mi je tur bio sav mokar i blatnjav. Na jednom mjestu, na samom vrhu Štulca, u jednom momentu, onako u mraku okliznuo sam se o nešto što se bilo ispriječilo na stazi. Opipao sam rukom ljigavu prepreku o koju sam se spotakao i zaključio da je to mrtav partizanski konj, kome je tu, na samom prevoju Štulca, ponestalo snage. Ustao sam, produžio kroz noć stazom koja se strmo spuštala i uz sve veće napore trudio sam se da skratim otstojanje od čela kolone. Kolone zapravo više i nije bilo jer se isprekidala na grupe, a drug Tito je sve više odmicao naprijed. U samu zoru stigli smo na Sušičko Jezero. Umor me je tako savladao i, skoro iscrpen od napora, jednostavno sam legao, ne birajući mnogo mjesto, neposredno uz obalu jezera, da se odmorim. Drug Tito nije ni za čas sio da se odmara. Obilazio je stalno teren i vjerovatno određivao svakome mjesto: Vrhovnom štabu, AVNOJ-u, Pratećem bataljonu itd. Tek nakon pola časa počele su da pristižu prve grupe kolone, a protekla su, po prilici, oko dva debela sata dok su posljednji djelovi kolone stigli.

Odmarajući se oslonjen uz kamen kraj jezera, imao sam prilike da posmatram druga Tita za sve vrijeme dok je obilazio teren i određivao gdje će se ko smjestiti i divio se otkud mu tolika snaga i fizička sposobnost da izdrži sve to, imajući u vidu koliki ga umni i fizički napor opterećuju. Pa, ipak, on nije ni sio, makar i načas, da se odmori poslije napornog marša u toku čitave noći tako teškim terenom kakav je onaj od Žabljaka preko Štulca do ovog malog planinskog jezera. U toku čitavog tog dana, dok su se drugi odmarali, on je primao kurire sa položaja i otpremao ih u razne pravce sa na-

ređenjima i uputstvima gdje su vođene sve žešće borbe. Često je ustajao da prošeta i obide ovu ili onu grupu interesujući se o svemu. Na njegovom licu i pokretima odrazili su se i surovi uslovi našeg rata među kojima se posebno isticala briga zbog teške situacije iz koje je i sada, kao i mnogo puta ranije, trebalo naći izlaz.

Kod Sušičkog Jezera, koliko se sjećam, ostali smo samo jedan dan da bismo već u toku noći produžili u pravcu Pivske Planine. Uspon od jezera do površi Pivske Planine, kako se tada meni učinilo, bio je vrlo strm, iako ne mnogo dug — možda svega nekoliko stotina metara. Pošto sam čitavu zimu proveo u gerili i stalnim noćnim pokretima, bio sam se prilično privikao na teškoće, ali bio sam i do te mjere iscrpen da sam se dosta teško kretao. Moja obuća od sirove kože većim djelom ostala je na Štulcu, tako da su mi tabani bili goli, a samo odozgo vrnčanice³ su pokrivale bosa stopala. Nijesam je bacio iz prostog razloga da ne bih i formalno bio bos, a ne zato što sam od takve obuće imao bilo kakve koristi, čak mi je i smetala u pokretu.

Naredni dan proveli smo na Pivskoj Planini. I toga dana, dok sam razgovarao sa drugom Markom, koji me bio toga dana pozvao na razgovor, više od jednog časa imao sam prilike da posmatram druga Tita iz neposredne blizine kako šeta malim planinskim proplankom. Bila je još upadljivije nego prethodnog dana izražena briga na njegovom licu i u pokretima, jer je trebalo što prije pronaći najpogodniji izlaz za probor iz neprijateljskog obruča, koji se sve više stezao oko naših snaga, a to je zaista bio težak i zamršen zadatak.

Kad sam poslije završetka rata prvi put video bistu druga Tita, koju je za njegovo rodno mjesto radio vajar Avgustinčić, ona me potsetila na onaj dan kad sam druga Tita gledao kako šeta na malom proplanku Pivske Planine. Umjetnik mi je svojim djelom ne samo dočarao potpun izgled Vrhovnog komandanta iz tih dana, već i svaku boru koja se isticala na njegovom licu, u njegovim pokretima, kad je donosio odluke onih dana za dejstva naših snaga u najsudbonosnijim danima našeg Oslobodilačkog rata.

Negdje poslije podne toga dana naša grupa, koja je čekala na raspored, dobila je obavještenje da će uveče biti pokret i da treba da se pripremimo. Ustvari, nijesmo imali mnogo šta ni da pripremamo, sem da pregledamo svoje lično naoružanje, torbice sa zabilješkama a neki, možda, još i sa rezervnim parom veša, malo duvana i papirića za cigarete, a to je uglavnom bila sva oprema.

³ Prepleti opute od ovčje ili kozje kože na opancima od sirove govede, konjske ili svinjske kože.

Pokret je izvršen u sam mrak. Nijesmo odmakli možda više od jednog kilometra, a iznenada je, s desne strane, iz neposredne blizine pripucalo na kolonu. Kuršumi su zazviždali iznad kolone u kojoj su se nalazili Vrhovni štab i više članova AVNOJ-a. Kolona zastade svega nekoliko trenutaka i, koliko se sjećam, jedan borac iz Pratećeg bataljona pogibe, a jedan je ranjen. Moglo je biti, pomislio sam, i mnogo težih posljedica, imajući u vidu ko se sve nalazio u koloni. Odmah zatim su iz Pratećeg bataljona upućene patrole da pretraže teren odakle je pripucalo, a kolona produži pokret. Sjutradan sam saznao da patrole nijesu nikoga pronašle. U toku marša mogli su se čuti vrlo oštре primjedbe na mjere obezbjeđenja pokreta od strane Pratećeg bataljona. Smatrao sam i sam da su primjedbe bile sasvim opravdane, iako je pokret vršen te- ritorijom koju smo mi držali. Bila je to, sigurno, neka četnička grupica koja se, znajući za naše teškoće, mučki privukla i po-kušala da nam, koristeći se mrakom, napravi neku pakost.

Spuštamo se niz kanjon Pive vrlo strmom stazom. Mrak je. Otpoče i kiša tako da je pokret bio vrlo težak. Često su se čuli povici: »Ne daj, pašće konj, pridrži s te strane«, ili tek čujemo da je neko lupio o kamenitu stazu. Kamenje se odronjavalo, otiskivalo i survavalо niz kamenitu strminu tako da je postojala opasnost da se neko teže povredi bilo da se oklizne i survava u kanjon, bilo da ga povredi kamenje koje se odronjava- valo ispod nogu konja, pa i ljudi, i pored sve opreznosti na koju se usput ukazivalo. Na jedvite jade spustili smo se u kanjon Pive oko kilometar-dva uzvodno od Mratinja i razmje- stili se: jedan dio oko mosta, a Vrhovni štab u jednoj pećini na lijevoj obali Pive oko 150 metara daleko od rijeke.

Naložismo nekako vatru neposredno u blizini mosta na desnoj obali Pive. Pokisli, umorni i gladni grijali smo se pored vatre koju smo s mukom održavali. Svi smo nekako preko običaja uvučeni u sebe, nema razgovora i diskusija, samo se povremeno prozbori po koja riječ o grmljavini, kiši i vatri. U takvom raspoloženju zateče nas jedan stariji drug iz Vrhovnog štaba koji priđe vatri. Učinismo mu mjesto da sjedne. On odmah otpoče razgovor pričama iz Prvog svjetskog rata i začas unese vedro raspoloženje tako da zaboravimo za momenat na teškoće i zamor. Poduze se zadrža sa nama u razgovoru, a potom se pozdravi i ode. Razgovor još neko vrijeme nastavimo sve dok jedan po jedan nijesmo pospali oko vatre. Probudio sam se prije svanača mokar, prozebao i nekako još umorniji tako da sam s mukom ustao, ali je to potrajalo kratko vrijeme. Čim sam malo rasplasio vatru i ogrijao se bilo mi je bolje.

Osvanuo je prohlašan, vlažan i oblačan dan. Poslijе podne otpočeše pljuskovi sa jakom grmljavinom dugo praćenom odjecima koji su se odbijali od litica i urvina pivskih vrleti. Iako smo bili u dubokom kanjonu, čim bi se grmljavina postepeno smirila, dopirali bi odjeci oštре borbe sa pravca Šavnika, Brezana, a naročito sa pivskog Javorka, kao da su se natjecali u izazivanju strave u ovim mračnim gudurama. Kasno poslijе podne u Pratećem bataljonu dobismo po parče kuvane govedine. Ko je imao porciju mogao je dobiti i malo čorbe, ali bez ikakva variva. Toga istog dana pred samu noć saznao sam da Treća i Sedma banijska divizija sa ranjenicima ostaju na tom terenu i da treba da se probijaju u pravcu Sandžaka, Sinjajevine ili Golije, a da će se ostale snage sa Vrhovnim štabom probijati u pravcu Bosne preko Sutjeske i Zelengore.

Prve moje misli, pošto sam saznao za odluku, bile su o Petoj crnogorskoj brigadi. Eto, pomislih, i ovog puta našla se na položajima tako da je dobila najteži zadatak da vodi zaštitničke borbe i štiti ranjenike, kao i prošle godine za vrijeme Treće ofanzive. To je moja matična brigada, sastavljena pretežno od boraca Nikšićkog odreda, tako da sam gotovo sve stare borce lično poznavao. Iz tih razloga imao sam žarku želju da budem raspoređen u tu brigadu. Nijesam to postavio, smatrajući da bi to bilo neumjesno u onakvoj situaciji.

U takvoj neizvjesnosti, ispunjenoj krajnjim naprezanjima u danonoćnim borbama naših jedinica da se probiju iz neprijateljskog obruča, naći se bez nekog određenog zadatka svakako je bilo vrlo mučno. Nas nekolicina već petnaestak dana nijesmo imali neki određeni zadatak, a od pokreta sa Vrhovnim štabom sa Žabljaka bili smo takoreći bez ikakvog posla. Zbog toga sam pored ostalog iz dana u dan postajao sve nestrljiviji i nervozniji i jedva čekao da budem upućen u neku jedinicu, na bilo koju dužnost.

Još u zoru 4. juna kolona Vrhovnog štaba izvršila je pokret veoma strmim serpentinama koje vode od Mratinja ka Vučevu. I u normalnim uslovima odmornom, sitom i mladom čovjeku teško bi se bilo tuda uspeti, a kako li je nama teško bilo! Ali, zadatak ne pita za teškoće. Kad smo izbili na Vučeve, kod Prepeličja, tu odmah lijevo pored puta gdje se smjestio Vrhovni štab, drug Marko je pozvao Milentija Popovića, Šabića, Ljubinku, mene i još nekoliko drugova — političkih rukovodilaca i saopštio nam raspored.

Dobio sam zadatak da idem u Drugu dalmatinsku brigadu za rukovodioca politodjela. Drug Marko je naredio da nam se dade jedno jagnje, da bi nam poslužilo dok stignemo do svojih jedinica. Pošto nijesmo išli svi u jednom pravcu, jer su se

neki drugovi vraćali u Treću diviziju, a nije bilo vremena da ga skuvamo ili ispečemo, zamolili smo jednog druga iz Pratećeg bataljona da zakolje jagnje i da nam ga odere i sirovo meso podijeli na jednakе dijelove. Nijesmo dugo čekali, svako je dobio svoj dio i ponio ga — neko ispod ruke, a neko ga je nabio na kratku drvenu šupčicu i tako krenuo svojim pravcem na zadatak koji je dobio.

Pošto sam dobio obavještenje gdje se nalazi Druga dalmatinska brigada, odmah sam krenuo preko prostrane visoravn Vičeva. Usput sam naišao na jedan bataljon Četvrte proleterske koji se nalazio na zastanku kraj puta, svratio sam i naišao mnogo poznatih drugova, među kojima je bio i drug Batrić Jauković. Vidio je kako sam bos i ponudio mi je neke cipele koje su se nekim slučajem našle u intendanturi bataljona. Predočio mi je da mi mogu biti male što sam i sam zaključio i prije no sam probao. I zaista, jedva sam ih nekako navukao na natječena stopala. Pokušao sam da se krećem u njima, ali je to bilo nemoguće jer su me isuviše stezale. Ipak sam ih uzeo, nadajući se da će mi otok splasnuti čim bude uslova za par dana odmora, ili će ih zamijeniti sa nekim koji ih bude mogao obuti.

Negdje u samu noć stigao sam do jedne kolibe u blizini Lokve Dernečište u kojoj se nalazio Štab Prve proleterske. U štabu sam dobio obavještenje o situaciji. Najoštirije borbe su se vodile po vrhovima Volujaka i Maglića, oko Bara, na Zelengori i u dolini Sutjeske za Košur. Tu sam i konačio i za večeru dobio parćence mesa i malo kaše. Bio sam strašno gladan i tek kad sam pojeo što su mi dali za večeru, osjetio sam još veću i neutoljivu glad. Zato sam se, i pored dužeg ustezanja, odlučio da ispečem polovinu onog sljedovanja mesa što sam dobio na Prepeličju. Sve dok nijesam zaspao okupirala su me sjećanja na to mjesto iz prošle godine, na Petu brigadu i druga Savu. Baš tu pored Lokve Dernečište dugo smo razgovarali o zadatku brigade, o potrebi upućivanja veza u Crnu Goru i Hercegovinu, o situaciji u svijetu i o mnogim drugim detaljima. Sjetio sam se i vježbe u bacanju bombi koju je tog dana drug Sava organizovao sa svim drugovima i drugaricama iz štaba i kuririma koji su toga dana bili prisutni. Rano ujutro krenuo sam u pravcu Sutjeske. Bilo je dosta oblačno, ali kiša nije padala.

Kad sam stigao u blizinu Dragoš-Sedla, naišao sam na Štab Druge proleterske divizije. Peko mi ispriča o teškim borbama koje se vode, što sam i sam zaključivao po grmljavini topova i bacāča, povremenom bombardovanju avijacije koje je odjekivalo kanjonom Sutjeske i urvinama Maglića, Volujaka i Zelengore. Na sve strane grmelo je, a u kratkim razmacima, čim bi se razbili oblaci nad Zelengorom, Volujakom

i sa pravca Durmitora, nadlijetala su jata neprijateljskih aviona i bombardovala položaje naših jedinica. U toku razgovora dobio sam gučicu kačamaka od sljedovanja ručka što je bilo ostavljeno za kurire koji se još nijesu bili vratili. Tako sam pojeo dio ionako oskudnog sljedovanja nekoga ko je takođe bio gladan kao i ja.

U Suhu sam stigao kasno poslije podne; to je bilo, koliko se još sjećam, osmo poslijepodne otkako sam krenuo s one strane ispod Durmitora. Naišao sam na intendanturu neke brigade, ali se ne sjećam koje. Bio sam strašno gladan i umoran. Sio sam, zapalio cigaretu i zapodeo razgovor o situaciji, vjerujući da će dobiti nešto da pojedem. Kad sam to i direktno postavio, rekoše mi bez ustezanja da svako treba za sljedovanje da se obrati svojoj jedinici. Nijesam htio da im objašnjavam da tek treba da stignem u svoju jedinicu. Nije mi bilo pravo, čak se i ljutnuh, ali sam ih i razumio s obzirom na to da su kroz Suhu prolazili mnogi borci, kuriri i jedinice i, da bi za njihovu jedinicu malo što ostalo, ako bi svakom gladnom koji nađe davali od ono malo svoje crkavice. Pošto sam se malo odmorio, krenuo sam dalje niz Suhu i ubrzo u blizini mosta naišao na pozadinske djelove Druge dalmatinske brigade i na članove politodjela, drugove Fincija i malog Mirka Milojkovića. Sad mi je nekako bilo mnogo lakše jer sam, eto, najzad u svojoj jedinici. Od drugova iz politodjela dobio sam obavještenje o rasporedu jedinica Druge dalmatinske brigade i njenim teškim borbama na Barama. U Suhoj sam prenoćio i, razumije se, večerao iako veoma oskudno. Tu sam sa malim Mirkom razmijenio one cipele što su mi drugovi dali na Vučevu i tako se dosta dobro obuo. Iako izranjavljenih i otečenih stopala od dugog hodanja takoreći bez obuće po kamenju i blatu, sad bar nijesam bio više bos.

Sjutradan, sedmog prije podne, bilo je vedro; svaki čas su nalijetali avioni i usput spuštali po koju bombu i po Suhoj. Sklanjali smo se po škrapama kanjona Sutjeske. Bilo je i nekoliko žrtava, ali ne iz Druge dalmatinske brigade.

Poslije podne krenuo sam sa kurirom za Bare strmom stazom koja vodi kroz gustu bukovu i četinarsku šumu Zelengore. Imali smo jednog konjića pa smo naizmjenično jahali. Išli smo dosta sporo, te smo stigli kada je sunce bilo već na zalasku. Kad smo izbili na jedan proplanak u blizini Bara, iznenada rafal iz mitraljeza zazvižda iznad naših glava. Brzo se sklonismo udesno iza nekih stabala. Kurir mi reče da se prije podne tom stazom moglo kretati bez opasnosti i da do štaba nije daleko, ukoliko se nije premjestio zbog promjene situacije, što se moglo očekivati. Pritajili smo se kratko vrijeme iza drveća, a zatim smo brzo pretrčali mali proplanak. Nijemci

su ili već bili zaboravili na nas ili su uočili neke druge ciljeve, tako da nijesu na nas više pucali. Oko 600—700 metara išli smo ponovo stazom kroz šumu i najzad stigli u štab brigade koji se nalazio u jednoj planinskoj kolibi. Tu sam našao komandanta brigade, druga Ljuba Vučkovića, komesara i još neke poznate drugove. Komandant je bio ranjen.

Obavijestio sam se o situaciji: Druga dalmatinska vodi teške borbe, Nijemci navaljuju i čine krajnje napore da nas otjeraju sa Bara i da nas sabiju u kanjon Sutjeske. Htjeli su da to postignu po svaku cijenu bar ovdje pošto im nije uspjelo da nas, po predviđenom planu, okruže i unište u trouglu između Pive i Tare. Ali Dalmatinici, iako ozbiljno prorijeđeni, gladni i izmoreni marševima i borbama na surovom planinskom kršu, junački su branili Bare nanoseći Nijemcima teške gubitke, čime su omogućili jedinicama koje se kreću sa Vrhovnim štabom korišćenje staze koja vodi preko Tjentišta i Krekova dalje za Zelengoru. Sličan zadatak imala je i Druga proleterska na Košuru. Drug Ljubo mi ispriča da je najteži zadatak imao 2 bataljon, da je više od pola bataljona izginulo ili ranjeno. U toku kratkog zatišja komunisti 2-og bataljona su održali sastanak i poslali štabu brigade poruku u kojoj su javljali da, iako su sa pola brojnog stanja, neispavani i gladni, štab može računati na bataljon kao da je u punom brojnom stanju. I zaista, upornost i heroizam Dalmatinaca na Barama pokazali su da su oni u stanju i u tako izvanredno teškim uslovima da izvrše zadatak i da se uspješno bore sa desetostrukom nadmoćnjim neprijateljem. Položaje koje bi Nijemci, danju potpomognuti artiljerijom, minobacačima, a kad god je vrijeme dozvoljavalo i avionima, na juriš zauzeli, Dalmatinici bi noćnim protivjurišem preotimali. I tako su se juriši i protivjuriši tri dana smjenjivali i sa jedne i sa druge strane.

Osmi jun bio je najteži dan. Nijemci su navaljivali sve češće, sve upornije i sa novim snagama da bi nas otjerali sa Bara. Trebalo je još taj dan izdržati. I taj dan herojski su se borili i ginuli partizani i partizanke Dalmacije braneći položaje na Barama. Druga dalmatinska brigada je i ovoga puta časno i herojski do kraja izvršila zadatak koji je pred nju bio postavljen.

Noću između 8 i 9 juna krenula je brigada u pravcu Tjentišta strmim padinama Zelengore. Stigli smo na Tjentište baš u vrijeme kada se iza visoravn Vićeva pomaljalo sunce. Trebalo je poslije toliko napora izdržanih na Barama stazom od Tjentišta ponovo se penjati preko sela Krekova na Zelengoru. U tom momentu naletjeli su avioni, bacili svježnjeve bombe i zasuli rafalima iz mitraljeza, a istovremeno su Nijemci od Košura i Popovog Mosta mitraljeskim rafalima i artiljeriskim i

minobacačkim granatama obasuli vatrom izmučenu, iscrpenu, neispavanu i gladnu kolonu naše brigade. Padaju mrtvi i ranjeni. Nasta metež i povici ranjenih drugova i drugarica: »Ne ostavite nas, drugovi«. Ko nije bio pogoden, brzo se rokirao lijevo u kanjon Usovičkog Potoka. To je bio težak prizor. Stezala su se i cijepala srca svakog borca, jer nije bilo mogućnosti da se izvuku ranjeni drugovi i da im se ukaže potrebna pomoć. To je za mene, a svakako i za sve ostale drugove, bio prvi slučaj u toku rata da nijesmo bili u stanju da izvučemo ranjene, da ih previjemo i pomognemo im. Producili smo uz Usovički Potok. Odmicalo se veoma sporo, neprestano praćeni od aviona koji su nas bombardovali i mitraljirali u toku pokreta uz padine Zelengore, ka Lučkim Kolibama. Pokret je trajao čitav dan. Izmoreni i gladni ljudi su zastajkivali, brali srijemušu i jeli je, jer kuhinje više nijesu postojale ni u bataljonima ni kod štaba brigade, a nije se imalo više šta ni kuvati. Toga dana, uostalom, nije ni bilo vremena za to.

Nekako pred sam kraj ovog mučnog i teškog dana u brigadi se saznalo da je od bombardovanja ranjen i Vrhovni komandant. Ta vijest teško je djelovala i zabrinula sve borce brigade. Raspitivali su se gdje je ranjen, da li je teže i kako se osjeća. To preli ionako prepunu čašu patnji danonoćnih napornih borbi, nesanice, gladi i pokreta i posebno bolom za stotinama pогinulih i ranjenih samo iz naše brigade za posljednjih nekoliko dana. Neizmjerna srdžba i bol, slivaju se i pretvaraju u nesalomljivu silu i neodoljivu želju za osvetom, za pokretom naprijed, i spremnost da se izdrži do kraja, do pobjede. Tog istog dana, devetog juna, na padinama Zelengore od Tjentišta do Hrčavke pогinulo je i ranjeno više drugova i drugarica od bombardovanja i mitraljiranja avijacije i vatre artiljeriskih i minobacačkih granata i mitraljeskih rafala sa Košura. Među njima je toga dana pогinuo i komesar bataljona, drug Tomić. Drugovi i drugarice u kratkim zastancima pričali su o pогinulim i ranjenim drugovima i drugaricama, ali pošto sam tek nekoliko dana u brigadi, mnoge od njih nijesam poznavao.

U sam mrak popeli smo se na kosu iznad Hrčavke i trebalo je sada spustiti se niz tu veoma strmu kosu u kanjon ove planinske rijeke. Kolone su se tako izmiješale kroz šumske puteljke da mnoge jedinice nijesu bile u svom formacionskom sastavu. U sam mrak našao sam se sa komandantom brigade, drugom Vučkovićem, sa kojim je bio jedan kurir. Morali smo se spustiti jednom strmom stazom, zapravo točilom, kojim su prolazile jedinice. Žile debelih stabala bile su izguljene od konjskih kopita. Pošto Ljubo, onako ranjen, nije mogao sići niz tako strmo i klizavo točilo, ja i kurir smo ga morali pridr-

žavati. To je i za jednog i za drugog bio težak napor, jer smo i sami bili iscrpeni, umorni i gladni, tako da smo se jedva kretali. Ipak smo nekako uspjeli da se spustimo niz tu zaista tešku strminu.

U toku noći štab brigade je sređivao jedinicu i brigada se sjutradan našla na okupu u rasporedu na Lučkim Kolibama. Toga dana je bio i Vrhovni štab u neposrednoj blizini naše brigade. Dan je bio vedar, i tek samo po koji oblak promicao je iznad Zelengore koja je ječala od eksplozija avionskih bombi, artiljeriskih i minobacačkih granata i mitraljeskih rafala. Sa znao sam u prepodnevnim časovima od nekih drugova iz okoline Vrhovnog štaba da je prekinuta svaka veza sa Prvom proleterskom, koja je produžila naprijed, i da je Vrhovni komandant ljut na štab Prve proleterske što je dozvolio da se prekine veza. Tako se sada Glavna operativna grupa našla razdvojena na tri dijela: Treća i Sedma divizija u pokretu preko Vučeva, Druga sa Vrhovnim štabom na Lučkim Kolibama, a Prva proleterska negdje naprijed u pravcu Rataja i Miljevine. Toga dana jedna četa Četvrte proleterske vodila je tešku borbu na Ljubinom Grobu, a jedinice Druge proleterske brigade na Košuti. Obje brigade branile su taj veoma uski prolaz da bi njime mogle proći ostale jedinice, Vrhovni štab i ranjenici čiji je broj svakog dana rastao. Borci Četvrte proleterske sa Ljubinog Groba poručivali su da će na Ljubin Grob Nijemci izići samo kada na njemu ne bude više živih proletera. Jedinica je skoro sva izginala. Od njih 40 ostalo je svega 13 drugova, i to polovina ranjenih. Tako je održan taj uski prostor gdje su se nalazile naše jedinice i time omogućen dalji pokret preko Zelengore u pravcu Rataja i Miljevine.

Vrhovni štab je izdao naređenje da se formiraju dvije kolone. U desnoj su bile Druga proleterska, Druga dalmatinska i Majevička brigada. Kolona je krenula u sam mrak. Druga dalmatinska bila je na začelju. Nijesmo odmakli ni dva kilometra, a već je kolona počela da se rasipa, i pored svih naših nastojanja da se kreće organizovano i da se održava veza. Strahovita iscrpenost boraca, šuma i noć onemogućili su dalji pokret. Kolona se ubrzo rasula i počele su da niču vatre. Prišao sam jednoj grupici koja je već bila naložila vatru. Izmorena lica nadnjela se nad vatru i griju se. Jedan dugajlja u prljavom žutom mantilu, prekrštenih nogu, izvuče neku blatnjavu torbicu i iz nje nekoliko komada konjskog mesa. Baci dva-tri komada na vatru. Svi su bili uperili oči u meso, a jedan njegov poznanik ponudi duvan. Ovaj, naravno, uze i zavi cigaretu u neku hartiju, vjerovalno u njemački letak koji je pozivao na predaju što нико nije ni zarezivao, a onda pripali, prevrćući meso. Kada je izvadio jedan komad otrese ga o koljeno da spadne pepeo, i zagrise, a

onaj koji mu je dao duvana zatraži mu malo mesa. Ovaj ga pogleda preko ramena i reče: »Ne dam, iako si mi dao duvan.«

Takav postupak dugajlje djelovao je na mene i ostale prisutne mučno, ali mu nijesam ništa rekao. Glad je ozbiljno kod pojedinaca nagrizala one prisne drugarske odnose kakvi su negovani i kakvi su vladali u našim jedinicama. Ljude je počela ozbiljno da zahvata apatija i psihoza gladi. Pomislio sam za momenat: teško ćemo sa ovako iscrpenim ljudima i jedinicama savladati pretstojeće teškoće. Te misli sam brzo potisnuo svježim sjećanjem na heroizam sa Bara i na upornost i izdržljivost prilikom pokreta i probaja pretprešlog dana od Tjentišta do Lučkih Koliba.

Kada se prvo praskozorje pojavilo, uspjeli smo da ponovo formiramo kolonu i da krenemo u pravcu Vrbničke Rijeke. Mitraljez je štekao sa jedne oštре čuke na njenoj lijevoj obali. Trebalо je trćećim korakom prelaziti preko Vrbničke Rijeke. Našao sam se u jednoj grupi koja se bila prikupila iza debelih bukovih stabala i pripremala da pretrči čistinu koja je bila tučena mitraljezima. U tom momentu jednom borcu otrže se konj koga je vodio. Upitao sam ga šta je na konju, a kad mi reče da je municija, naredio sam mu da odmah uhvati konja. Pogledao me je kao da se predomišlja da li da me posluša, a zatim je skočio iza bukve, hitro uhvatio konja koji se motao po čistini po kojoj je tukao mitraljez, i trćeći ga doveo. Čim stiže u zaklon pokaza mi probušen dlan niz koji je curila krv. Bi mi ga žao, ali nije bilo ni vremena ni zavoja da mu previjem ranu. Rekao sam mu da odmah pretrči preko jednog malog proplanka i da se prebaci na drugu stranu, u mrtvi ugao, što je on i učinio. Pošto smo zatim nas 7—8 pretrčali preko brisanog prostora, ponovo je počelo penjanje uz strme padine ka Vrbničkim Kolibama. Jedva smo se kretali. Usput smo stalno čupali neku travu koju smo nazivali srijemušom i jeli je da bismo utolili glad. Miris i ukus joj je sličan bijelom luku. Jedemo tu srijemušu, a ona strašno klapi po ustima i štipa po stomaku, ali gladi »koja oči nema« teško je odoljeti.

Avioni su i ovog dana nadlijetali i bombardovali naše kolone koje su se kretale preko Vučeva i Zelengore. Povremeno su nas natkriljivali oblaci i bar za kratko vrijeme štitili od aviona. Kada smo stigli pri vrhu ove strme strane, odjednom začusmo oštru kratkotrajnu borbu neposredno ispred sebe. Požurili smo koliko nam je to snaga dozvoljavala. Borba je bila oštra i kratka i ubrzo se sve utišalo. Samo je dalje nastavio da štekće onaj mitraljez sa čuke iznad sela Vrbnice i da tuče kolonu naše brigade koja se još prebacivala preko

Vrbničke Rijeke. Na toj stazi ostalo je dosta naših mrtvih i ranjenih boraca, ali su kolone, iako uz mnogo napora, stalno isle naprijed.

Na Vrbničkim Kolibama nađoh se sa komesarom Cvikom³ i Borom Kovačevićem. Cviko nas upita da li smo gladni. Reče da smo malo ranije došli dao bi nam konjskog mesa, a onda, kao da se nečega prisjeti, skoči i odmah potrča nekud u šumu i poslije nekoliko trenutaka vrati se sa jednim parčetom konjetine, koje podijeli meni i Boru. Tu se Boro i ja rastadosmo sa Cvikom i krenusmo dalje, a on osta u svojoj jedinici. Prije nego što smo se rastali, izmijenili smo misli o teškoćama koje treba savladati i o daljim zadacima koji nas očekuju.

Na Vrbničkim Kolibama našao sam druga Jova Vukotića, načelnika štaba Druge proleterske divizije. Izazvao me je na stranu. Pomislio sam najprije da hoće da mi objasni nešto o situaciji i mjerama koje treba preduzeti u jedinicama preko partiske organizacije. Međutim, umjesto toga on izvadi iz džepa ne više od jednog dobrog zalogaja hljeba zavijenog u papirić i reče: »Malo prije dobih jedan komadić od patrole Druge proleterske brigade. Oteli su to od Nijemaca koji su bili u zasjedi, pa se sjetih kako loše izgledaš i ostavih ti pola«. Taj gest i pažnja druga Jova sasvim me osloboдиše sinoćnog mučnog utiska u vezi sa postupkom onog mršavog dugajlije. Takve pojave su sasvim razumljive jer je glad bila isuviše dugotrajna i potpuna tako da se kod pojedinaca, prirodno, morala pojaviti apatija i sebičnost kao posljedica krajnje fizičke iscrpenosti.

Bio je jedanaesti jun. Trebalo je još nekoliko dana napora pa da se izide iz paklenog obruča u kome se našla Glavna operativna grupa Vrhovnog štaba. Svakim danom je sve veći broj iscrpenih i iznemoglih zastajao pored kolone; nikakvo navljuvanje i ubjeđivanje da krenu dalje nije pomagalo. Neki su — iscrpeni borbama, ranama, marševima i posebno glađu, koja je, čini se, nekako bila teža i opasnija od sve sile preko 120.000 neprijateljskih vojnika, što se ustremila da nas uništi i satre po ovim gudurama — umirali pokraj puta i tu zauvijek ostajali.

Pred samu noć dobismo izvještaj da je Prva proleterska u nezadrživom jurišu probila obruč na Balinovcu, nanijevši Nijemcima teške gubitke i da se treba žuriti da što prije pređemo cestu Kalinovik — Foča. To je unijelo vedrinu i optimizam u sve jedinice. Brzo smo održali sastanke partiskih organizacija po bataljonima i upoznali ljude ukratko sa situacijom

³ Cvijetin Mijatović

i uspjehom Prve proleterske i zadacima daljeg pokreta na putu proboga. Zaključeno je da se komunisti rasporede po jedinicama tako da ne dozvole da se kolona razbije u toku noći, da obezbijede povezanost kolona i što brži pokret, kao i da se obrati posebna pažnja da ko ne zaspi i ostane iza kolone. To je bila i jedina tačka dnevnog reda sastanka partiskih organizacija. Komunisti su zaista u tome sasvim uspjeli, tako da se kolona u toku noći 11/12 juna, uz kratke zastanke, mnogo brže i mnogo urednije kretala nego prethodne noći. Tako je bilo i sljedeće noći 12/13 pred prelazak komunikacije Foča — Kalinovik.

Stigli smo iznad Rataja. Mislim da je to bilo 13 ujutru. Čekali smo kad će na našu brigadu doći red da se prebaci preko Rataja i dalje. Koliko se sjećam, oko 10 sati je Druga dalmatinska krenula niz jednu strmu kosu put Rataja. Išlo se ubrzanim korakom. U momentu kada se većina brigade našla na čistini, u pokretu preko sela Rataja, nadletjele su nas »Štuke«, a bacači i artiljerija tukli su nas i sa pravca Foče i Kalinovika. Nije se moglo istovremeno pratiti i letenje aviona i eksplozije artiljeriskih i minobacačkih granata. Granate i bombe su nas bez prestanka čas prebacivale, čas podbacivale, sve nekako u cik-cak. Požurili smo kroz tu vatru što smo brže mogli u pravcu mosta na rijeci Bistrici. Na sve strane padali su mrtvi i ranjeni ljudi i konji. Ostao mi je u žvom sjećanju jedan ubijeni konj koji se nalazio neposredno pored mosta, iz čijeg je tovara bilo prosuto nešto malo zobi. Kako li je mogla doprijeti ta crkavica čak do Rataja a da je niko od toliko gladnih ne upotrijebi! Poneki bi se borac kada bi, prolazeći, to primijetio, saginjaо i kupio prosutu zob i jeo iako je sipala vatra iz vazduha i sa zemlje. Razboritiji su ih opominjali, ali su oni, kao da ne čuju, nastavljavali i dalje da kupe zob. Prebacio sam se preko mosta sa komesarom Ujevićem i malim Mirkom. Tada smo se našli na cesti u jednom mrtvom ugлу, a i avioni nas za čas napustiše i tako, krećući se polako cestom, malo odahnušmo.

Poslije gotovo mjesec dana napornih borbi i marševa po kanjonima rijeka i vrletnim planinskim stazama zakoračili smo makar i na čas automobilskom cestom. Učinila mi se tako široka i lijepa kao prava autostrada, mada je ustvari to bio slabiji automobilski put. Poslije toliko dana probijanja iz neprijateljskog obruča, bespućima i kozjim stazama, nije ni čudo što mi se učinila tako lijepa.

Ali to je kratko trajalo. Izisli smo iz mrtvog ugla i trebalo je skrenuti lijevo u selo Miljevinu. Tek što smo na oko 500 metara udaljenosti ugledali uništeni tenk na okuci puta koji vodi za Foču iznad škole, odjedanput sa kose iz pravca Foče jedan mitraljeski rafal zakači u nogu komesara Ujevića, koji se nalazio između mene i Mirka. Brzo smo se sklonili u jarak

pored ceste. Povukli smo ranjenog komesara do jednog potočića, a onda produžili uz potok. Ubrzo nađosmo na jednu sanitetsku grupu kojoj smo predali komesara da ga previje, a Mirko i ja produžisemo dalje uz zaseok Miljevinu. Nijesmo daleko odmakli kada čusmo ponovno bruhanje avionskih motora, te zato požurisemo sa još nekoliko drugova iz naše brigade uz jedan jarak obrastao šumom da bismo se zaklonili od bombardovanja koje može za koji čas uslijediti. Ovoga puta nas razminuše tri aviona koji odletješe u pravcu Zelengore.

Pošto smo se malo odmorili, produžisemo polako naprijed. Nijesmo se žurili jer, prema planu štaba brigade, po prelasku rijeke Bistrice štabovi bataljona trebalo je da na određenim mjestima u rejonu sela Miljevine do mraka prikupe svoje jedinice, srede ih, odmore i po mogućstvu prikupe nešto za hranu kako bi bile do mraka spremne za predviđeni pokret dalje. Međutim, u toku prelaska preko Rataja i rijeke Bistrice bilo je prilično gužve i pometnje koja je nastala uslijed jakog i neprekidnog dejstva neprijateljske avijacije, artiljerije i minobacača i sa jedne i sa druge strane mostobrana, tako da su se jedinice naše brigade izmiješale i međusobno, i sa jedinicama Desete hercegovačke brigade i, koliko se sjećam, sa nekim djelovima Sedme krajiške brigade. Zato je trebalo prilično vremena dok su se prikupile i sredile. Čitavo to poslije podne kretale su se grupice i manje kolone iz raznih naših jedinica po tom uskom prostoru rejona Miljevine dok su se prikupile. Prikupljanje je usporeno i time što su krajnje iscrpeni, neispavani i gladni borci, čim su se našli van domaćaja neprijateljske vatre, zastajali da se odmore ili su zalazili u kuće gdje su se zadržavali radi hrane, jer kuhinje nijesu funkcionalne u jedinicama naše brigade još od Tjentišta. Prikupljanje i sređivanje jedinica usporavala je i neprijateljska avijacija koja nas je povremeno nadlijetala i bombardovala i mitraljirala sve do kasno uveče.

Jedno od tih popodnevnih bombardovanja posebno mi je ostalo u sjećanju. Već se primicao kraj dana i prepostavljam da će nas najzad za taj dan avioni ostaviti na miru. Taman smo Mirko i ja krenuli da posjetimo ranjenog komesara i da mu odnesemo jednu gućicu kačamaka koju smo za njega odvojili, pojavi se iznenada sedam »Štuka«, i to baš kada smo se našli na jednoj livadi. Prilegosmo, a »Štuke« počeše da kruže oko nas. Neposredno ispred nas nalazilo se nekoliko goveda. »Štuke« okružiše jedanput ili dvaput i otpočeše da pikiraju i bombarduju šumarke i šljivike neposredno oko nas. Goveda, uplašena od zavijanja »Štuka« i eksplozija bombi, počeše da se motaju i beže put nas. Vikali smo i bacali se kamenjem na njih da ne bi kao meta privukla pažnju aviona i na nas. Međutim, ona su se motala tamo-amo za sve vrijeme bombardovanja, koje je

poduze trajalo, ili nam se bar tako učinilo. Više se ne sjećam da li poslije toga posjetismo komesara i da li mu dadosmo ono kačamaka što smo bili za njega odvojili.

Sunce je već bilo na zalasku kada smo krenuli uz selo. Oštре borbe su se i dalje vodile oko mostobrana na rijeci Bistrici i na pravcu Foče i Kalinovika. Fašisti su uzaludno navaljivali svom žestinom u toku čitavog dana, bijesni što im nije uspjelo da nas unište u kanjonu Tare, Pive i Sutjeske kako su to bili zaplanirali — da bi spriječili našim jedinicama korišćenje mostobrana na Bistrici koji nije bio širi od 2 km.

Već se tačno ne sjećam gdje smo prenoćili, da li u selu Miljevini ili u Mrežicama, ali se dobro sjećam da su se štab brigade sa kuririma i politodjel iskupili rano uveče u jednoj usamljenoj kući, koja je imala dvije sobice i mali nepopatosan portik (hodnik). To mi je ostalo u sjećanju, jer su intendanti u tom hodniku pronašli nešto zakopanog kukuruznog brašna od koga se pripremao kačamak za večeru. Nekako baš kad je večera bila pripremljena, naišlo je i nekoliko drugova iz Štaba Desete hercegovačke brigade te smo zajedno večerali. Obavijestiše nas da je odlukom Vrhovnog štaba njihova brigada dobila zadatak da se pogodnim pravcem odvoji i probija u pravcu Hercegovine radi razvijanja borbe na tom području i mobilizacije novih boraca za svoju i formiranje novih brigada. Ta večera mi je ostala u tako svježem sjećanju, zato što je, poslije odlaska sa Bara, bila prva večera koju je šapska kuhinja bila u stanju da pripremi organizovano i što je još u toku noći nekolicini drugova jako pozlilo, pošto je vjerovatno brašno bilo pokvareno zbog dugog stajanja u zemlji, a usto i organizam nam je bio do te mjere iscrpen, da nijesmo bili u stanju da podnesemo jaku hranu. O tome smo, koliko su to prilike dozvoljavale narednih dana, vodili više računa i na tu okolnost skrenuli pažnju svim jedinicama.

Te večeri sam saznao da je pri prolasku kroz selo Rataj poginuo Bora Kovačević koji se od Tjentišta nalazio privremeno u našoj brigadi. Ta vijest je sve prisutne teško pogodila. Iako je bio kratko vrijeme u našoj brigadi, on je svojim odmjeranim i smirenim držanjem i bliskim drugarskim odnosima i za to kratko vrijeme i u tim uslovima stekao ljubav i poštovanje svih nas i ostavio nezaboravnu i trajnu uspomenu.

Nešto poslije ponoći naša brigada je izvršila pokret uz selo Mrežice i već rano ujutru bila je na izlasku iz sela. U toku marša kroz selo bilo je neuobičajenih postupaka od pojedinih preglednjelih boraca. Neki su ulazili u luk i onako preglednjeli čupali ga i jeli. Poneki bi zalazio i u kuće tako da nije bilo jednostavno održavati red. Naročito su taj nered pravili tifusari

koji su bili zaostali iza svojih jedinica. Psihoza gladi bila je toliko intenzivna da su se pojedinci ponašali, ako nijesu bili u neposrednoj borbi sa neprijateljem, kao da ih se ne tiče ništa drugo sem da pronađu bilošta za hranu. Iako je ishrana poslije prelaska komunikacije Kalinovik — Foča počela da se sređuje, psihoza gladi i dalje je trajala, pa se čak i pojačavala za čitavih desetak narednih dana. Tako je to trajalo sve do zauzimanja Kladnja, a u izvjesnoj mjeri još neko vrijeme i poslije toga, iako smo u Kladnju zaplijenili prilične količine hrane, tako da su snabdijevanje i ishrana bili dosta dobri i uredni, polazeći od partizanskog kriterijuma o ishrani.

Sjećam se tako jednog slučaja kada smo se nalazili negdje pod Jahorinom. Dva kurira došla su u sjedište štaba brigade i kada su predali neku poštu, jedan od njih reče: »Drugovi, imate li što da nam date da jedemo, već nekoliko dana nismo ništa okusili?« Neko iz štaba im reče, ne sjećam se ko, da će se nešto naći, neka vide tamo kod kuhinje koja se nalazila u neposrednoj blizini ispod nekog drveća. Međutim, komandiru kurira Stevi učiniše se sumnjive njihove otegnute torbice i čuturice koje su im visile o ramenima. »Šta vam je drugovi«, zapita Stevo, »u tim torbicama i čuturicama?« »Ništa, prazne su,« komotno reče jedan od njih. Komandir priđe jednom od njih i kao nehotično tegnu čuturicu i dodade: »Izgleda da nije sasvim prazna, mora da ste naišli negdje na rakiju.« Nenaviknut da laže, ovaj se zacrveni i zbuni, a Stevo mu i u torbicu zaviri i nađe nekoliko dobrih komada hljeba raznog porijekla. Zatim i jednom i drugom otvorи čuturice koje su bile pune kajmaka i sira. Počeše da se naivno pravdaju time da su to htjeli da čuvaju kao rezervu a kod nas da ručaju. Dok su oni crveneli Stevo ih uputi da ručaju od te »svoje rezerve«, dodajući da partizani ne moraju imati rezerve — nijesu je ni dosada imali. I tako se riješi na lak način pitanje ručka za ova dva kurira.

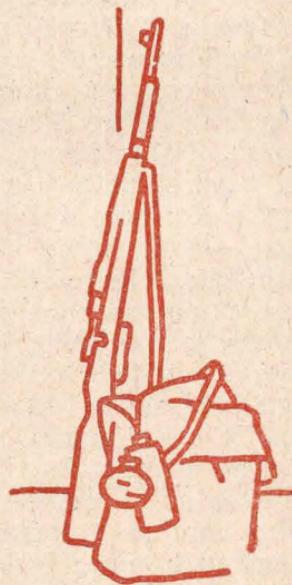
Nijemci su sve do prelaska pruge Sarajevo — Višegrad nasrtali kao divlje zvijeri na naše jedinice, bijesni što im nijesu uspjeli planovi da nas unište u kanjonima Pive i Sutjeske. Posebno je bilo teško bombardovanje sela Mrežica od koga su naše neke jedinice imale teške gubitke, naročito bolnica Četvrte proleterske brigade.

Prugu Sarajevo — Višegrad prešli smo jedne kišne noći. Dobro se sjećam — prolazili smo pored jednog mosta ili vijadukta kad se na pruzi pojavi njemački oklopni voz. Pritajili smo se. Svak je prilegao gdje se našao. Potom smo ubrzano nastavili prelazak. U toku prelaska vođena je vrlo oštra borba. Kada je začelje naše kolone prešlo prugu već je svanjivalo. Uspon po prelasku pruge bio je vrlo strm, a put raskaljen tako da sam se jedva kretao, već mi je bilo, takoreći, ponestalo snage.

Nekako baš tada najde drug Savo Drljević koji je od Lučkih Koliba zamijenio Vučkovića na položaju komandanta brigade. On mi dade svoga konja, te se malo odmorih i prikupih snagu za dalji uspon uz ovu veoma strmu stranu.

Tim danom se ugasila ova zaista najteža i najkrvavija neprijateljska ofanziva i otpočela ofanziva naših jedinica napadom na Kladanj. Druga dalmatinska brigada je u toku tog napada, i pored ogromnih gubitaka i natčovječanskih napora koje je imala u toku Pete ofanzive, a naročito u borbama na Barama, pokazala svoj heroizam i borbenu sposobnost i među prvim jedinicama ušla u grad.

Milinko ĐUROVIĆ

UVIJEK SA SVOJIM BORCIMA

rvi dani velike bitke zatekli su nas na sektoru prema Gacku i Nikšiću, prema njemačkim esovskim pukovima i četničkim brigadama. Još prije početka prvih borbi, kad su počeli stizati izvještaji o koncentracijama jakih neprijateljskih snaga, naslućivali smo šta nam se sprema. Navaljivali su na nas iz raznih pravaca i potiskivali nas na pust i kamenit, besputni prostor između Tare i Pive. Morali smo otstupati, stopu po stopu. Naša Deseta hercegovačka, poslije nekoliko dana i noći besprekidnih borbi, prešla je Vojnik i prebacila se zatim preko Komarnice na Pivsku Planinu. Znali smo od ranije taj kraj — bilo mi je jasno da nijesmo mogli dosjeti u nepovoljniju situaciju, naročito u pogledu ishrane.

Komore su bile potpuno prazne. Hljeba već nekoliko dana nijesmo vidjeli, a i mesa je bilo vrlo rijetko. Brigada je morala usiljenim maršem da priđe od Duži, preko Boričja u Barni Do, potom Pivu i Mratinje, da stane pred Njemce na mratinjskom Javorku. Na tome maršu, negdje između Boričja i Barnog Dola, naišli smo na nekoliko lješeva boraca iz jedne dalmatinske jedinice koje su iz zasjede ubili četnici. Zastali smo, odali poštu palim borcima i razmišljali: šta sada da se preduzme i kako onemogućiti neprijatelju koji udara s leđa? Nastavili smo marš i preduzeli mjere da se nađe makar kakva rezerva hrane za naše bataljone. Odlučili smo da konfiskujemo nešto stoke od mještana koji su se bili sklonili tu, po planinskim katunima. Izdao sam naređenje brigadnom intendantu Simi Babiću i uzeli smo nešto goveda i odmah razdijelili jedinicama. Doteklo je ne samo za svaki naš bataljon, već smo nešto podijelili i Četvrtoj crnogorskoj, Dalmatincima i Kra-

jišnicima ... Da, ali stvar se vrlo brzo komplikovala. Još istog dana o tome je obaviješten Vrhovni štab koji se baš tada nalazio u blizini. I odjednom, negdje oko podne, stiže kurir sa naređenjem: komesar brigade odmah u Vrhovni štab. Bilo je jasno i meni i drugovima o čemu se radi.

Predveče sam, sa jednim kurirom, stigao u Nedajno, ispod strmih vrleti Durmitora. Odmah sam se prijavio Vrhovnom komandantu. Čekao sam sa zebnjom šta će biti — kako će se čitava stvar raspraviti. Mislio sam da li u takvoj situaciji uopšte ima vremena za raspravljanje o gruboj povredi političke linije.

Drug Tito me ubrzo pozvao. Ušao sam u nisku prostoriju osvijetljenu petrolejskim fenjerom. Pozdravili smo se. Očekivao sam da će on odmah na stvar i da će odmah sve čuti: smjenjivanje, kažnjavanje, isključenje, svašta ...

— Jesi li umoran? — pitao me je najprije. — Znam, štab vam je danas bio kod Boričja, a to je dobar komad hoda odavde. Kakvo je stanje u jedinicama, ima li zamorenosti, ima li straha pred ovolikom silom koja je udarila na nas? Znaš, ovo je najteža borba koju smo dosad vodili. Najteža i najotsudnija ...

Postepeno sam se oslobođao i izlagao situaciju Vrhovnom komandantu. Razgovor se produžio skoro čitav sat. Ulazili su njegovi najbliži saradnici, dolazili kuriri, čuli se kratki izvještaji i pojedinosti o stanju na bojištima, na frontu koji se prostirao svuda okolo, u nevelikom radijusu. »Sedma i Šesnesta banijska držale se danas na Tari, Druga dalmatinska jutros rano krenula sa Durmitora, ... Prva i Druga proleterska uzoru primile borbu sa Njemcima, na samoj Sutjesci ... Dva esesovska puka prodrla iz pravca Šavnik i naše jedinice se povlače ... Snabdijevanje i pokret Centralne bolnice u teškoj situaciji« ... itd. Vrhovni komandant slušao je izvještaje, često davao kratka uputstva i naređenja, komentarisao kratko i nastavljao razgovor sa mnom. Iskoristio sam priliku i pomenuo naš Treći bataljon, koji je bio odvojen od brigade, napomenuo raspoloženje boraca za eventualan marš u Hercegovinu radi ponovnog rasplamsavanja ustanka ... Drug Tito je sve pažljivo slušao. Najzad je rekao:

— Dobro, vidjećemo sve. Hajde, večeraj sada, nisi sigurno ništa jeo odavno? Jesi li se pobrinuo za spavanje?

Zovnuo je kurira, rekao nešto za moju večeru i prenocište. Zatim je ustao i pogledao okolo, tražeći nešto. Iz jedne gomile opreme uzeo je čebe i pružio mi.

— Evo ti, pokri se. — Hladne su proljetne noći u ovim crnogorskim planinama ... A sjutra ćemo porazgovarati o onom zbog čega sam te zvao.

Izišao sam pomalo zbumen. Zadugo te noći nijesam mogao da zaspim. Negdje nedaleko čuli su se mitraljezi, a daleko tutnjale su eksplozije... Ujutru sam jedva sačekao da me Vrhovni komandant opet pozove...

— E, ispričaj sada, šta si to učinio, — počeо je drug Tito kad sam se našao pred njim. — Pokupio si, kažu, svu stoku od ovog siromašnog naroda...

Ja sam se pribaro i onda progovorio. Ispočetka, istina, pomalo zamuckujući:

— Shvatio sam šta nam neprijatelj sprema, vidiо sam stanje ishrane sve kritičnije, tražio neko rješenje, makar i privremeno. Onda mi je, kao povod, poslužio podmukli četnički prepad. I n'jesmo konfiskovali sve nego samo onoliko koliko sam vidio da je mogućno. I podijelili smo sve, bratski, nijesmo uzeli samo za sebe...

Drug Tito je mirno slušao, pušio i gledao nekud neodređeno. Klimnuo bi ponekad glavom i rekao: »Da, da...« Najzad me prekinuo:

— Dobro, rekao je. — Mislim da nisi pogriješio. Uslovi su to diktirali i bilo je potpuno opravданo. Inače, boga mi... Ti si komesar brigade, tebi bar ne treba da pričam o našoj liniji... A ovo je, zaista, teška, vrlo teška situacija. Odavde da izađemo, da se probijemo, da pobjedimo...

Stigao je tada jedan izvještaj, čini mi se iz Štaba Treće divizije. Neprijatelj je nadirao prema mostu na Pivi, kuda smo i mi išli. Drug Tito je izdao naređenje za pokret.

— I pazi ljudi! Njih da izvučemo odavde — dodade pritežući opasač. — Vi komandiri i komesari odgovarate za njih...

*

Te mračne noći neprekidna kolona je u žurbi silazila u ponor, na Pivu koja je urlala. Uzoru smo već izbili na ivicu mratinjskog kotla. Zatim smo odmah žurili dalje, ususret Njemcima. Bitka je bjesnila neviđenom žestinom. Naši bataljoni su se tukli zajedno sa Crnogorcima i Krijišnicima; držali smo širok front od Budnja i Brljeva do Volujaka, Trnovačkog Jezera. Mi iz štaba brigade bili smo čas sa jednim, čas sa drugim bataljonom — kako je situacija iziskivala.

Uzoru tog prohladnog sunčanog dana, zamjenik komandanta Vlado Tomanović i ja stigli smo na položaj 6-og bataljona, iznad Stabne. Zadržali smo se kraće vrijeme i onda produžili do jedinica 1-og bataljona koje su držale Katin Kuk. Tamo smo ostali dva-tri sata, saslušali izvještaje, porazgovarali sa drugovima, obišli položaje četa i vodova. Vladalo je neko

neobično zatišje na tom sektoru, ali vazduh je bio pun elektriciteta, mirisao je na blisku oluju.

Pošli smo zatim dalje, prema 2 bataljonu. Tek što smo sišli u podnožje golog, strmog Kat'nog Kuka, na njega su se sručile granate. Pravi uragan. Zastali smo i osmatrali.

— Nijemci vrše artiljerisku pripremu, — rekao je Vlado... Sigurno će juršati.

— Da se vratimo? — dodao je odmah zatim. — Bojim se za ove ljude, ovo je vrlo osjetljiva tačka...

— Pa da, odmah da se vratimo — složio sam se. — Sada smo im najpotrebniji.

Požurili smo uzbrdo kozjom stazicom, kroz ljuti krš. Granate su prebirale okolo. Vidjeli smo naše borce kako se dižu i osmatraju pogotke. Vlado im je doviknuo:

— Zaklon izaberi! Ne miči s mesta! Ne bojte se, drugovi!

U jednom trenutku začuo se onaj poznati, smrtonosni fijuk.

— Lezi, Vlado! — stigao sam da uzviknem.

Tada je sevnulo i grmnulo zaglušno. Vidio sam Vlada kako se rukama uhvatio za slabine i lagano se spustio na koljena. Pao je na kamen.

— Ja sam gotov, Čedo, — rekao je prisebno, pokušavajući da ponovo dohvati pušku. Njegova kratka dolamica bila je već obojena krvlju.

Odneli smo ga zatim u brigadno previjalište, a on je jedva čujno govorio:

— Ama, ostavite me, Čedo. Nema smisla. Vrati se u bataljon. Jesu li održali Katin Kuk?

Hiruška intervencija doktora Papa nije pomogla. Vlado Tomanović je ubrzo podlegao teškoj rani. U posljednjim minutima mislio je na svoje borce i kotu koju su branili.

*

Ostajali su tako, jedan po jedan, stari naši ratni drugovi. Probijali smo se po cijenu krupnih žrtava. Svaki takav rastanak natjerao bi me da se sjetim riječi Vrhovnog komandanta.

I onda kad smo računali da je sve prošlo, kad smo daleko iza sebe ostavili i Sutjesku i Zelengoru, izvukli se iz Miljevine i počeli sredivati kolonu brigade u maršu prema Hercegovini, po novoj zapovjesti Vrhovnog štaba, zadesio nas je još jedan težak gubitak. U zaseoku Mrežice, negdje iza podne, naletjela je eskadrila lakih njemačkih bombardera i zasula rejon naše koncentracije bombama i mitraljeskom vatrom. Poginulo je i ranjeno nekoliko boraca. Danilo Vukajlović, profesor književ-

nosti iz Mostara, teško je ranjen u obje noge. Drugovi su ga stavili na nosila i iznijeli na put, iščekujući hirušku ekipu. Putem su prolazile kolone i grupe, neki su zastajali i pitali nas za gubitke, pa žurili dalje. Teški ranjenik — to je onih dana bila tako obična slika.

Iz jedne kolone video sam kako se izdvojio borac u sukneenoj bluzi i prišao našem ranjeniku. Bio je već suton, ali — poznao sam Vrhovnog komandanta i priskočio.

— Ko je ovaj borac, komesare? Je li teško ranjen? — pitao je drug Tito.

Objasnio sam kratko, a on se sagnuo i pipnuo ruku ranjenika.

— Pa gdje su ljekari? — ljutio se drug Tito. — Šta ste učinili da se ovaj čovjek spase?... Pozvao je svog kurira i izdao neko naređenje.

Ali, sve je bilo kasno. Naš drug Danilo Vukajlović nije još dugo živio. Ostao je, kao i stotine i hiljade drugih, na stazama Pete ofanzive.

*

Zahvaljujući tim našim svjetlim žrtvama i velikoj brizi koju je Vrhovni komandant pokazivao za ljude u najtežim danima naše borbe mi smo iz te i iz drugih bitaka izišli kao pobjednici. Dočekali smo slobodu i proslavili je. Radovali smo se novom životu koji je počinjao.

U Beogradu smo se 1945 godine okupili na Prvi kongres Narodnog fronta. Opet sam se sreo sa drugom Titom. Pitao me za prilike u našem kraju, za novosti, a ja sam mu pričao, sav radostan. U jednom trenutku drug Tito je zastao, kao da se nečeg prisjetio. Obrve su mu se začas nabrale.

— A molim te, — zapitao je, — da li je ostao živ onaj profesor iz Mostara, kako se ono zvaše? Onaj što je teško ranjen tamo, u onom selu iza Miljevine ...

Čedo KAPOR

KROZ NEPRIJATELSKI OBRUČ NA NOVE ZADATKE U POZADINI

očetak Pete ofanzive zatekao me je u selu Maćcu, na dužnosti komesara Treće sandžačke brigade. Ustvari, tih dana sam ležao kao tifusni rekonvalescent.

Neposredno prije početka ofanzive Treća sandžačka brigada nalazila se oko Pljevalja i prema Prijepolju, dok su Prva proleterska i Treća krajiška brigada držale položaje prema Brodarevu, Bijelom Polju i Mojkovcu. Ove tri brigade su bile u sastavu Prve proleterske divizije. Tih dana smo dobijali obavještenja da se neprijatelj užurbano i stalno kreće iz doline Lima u pravcu Kolašina. Treća krajiška brigada je javljala da su ih Njemci odbacili od komunikacije Bijelo Polje — Mojkovac, ali da ih ne napadaju na novim položajima. Mi smo ocjenjivali da se Njemci kreću prema jadranskoj obali da bi spriječili eventualno iskrcavanje Saveznika. Događaji tokom sljedećih dana su pokazali da su naše procjene bile pogrešne.

Kada su namjere neprijatelja — da opkole Glavnu operativnu grupu VŠ — postale jasne, Prva proleterska brigada je hitno prebačena u rejon sela Čelebić, a Treća krajiška povučena u pravcu sjeverozapada. Na položajima oko Pljevalja ostala je Treća sandžačka brigada čiji su se đelovi brzo sukobili s neprijateljem i vodili borbu u rejonu Kamene Gore sa bugarskim jedinicama. Brigada je dobila zadatak da se postepeno povlači pod borbom u pravcu Đurđevića Tare, a noću 27/28 i u toku dana 28 maja prešla je Taru preko mosta koji je bio podignut ispred sadašnjeg mosta, na mjestu gdje je nekada bio stari most. Poslije prelaska brigada je porušila most na taj način što su čeličnu užad na kojoj je most visio borci presjekli pogocima iz pušaka.

Nizvodno od nas, kod Tepaca, prešla je Taru Sedma banijska divizija, koja je, takođe, držala položaje kod Pljevalja, lijevo (zapadno) od naše brigade. Neki seljaci, koji su se tih dana povlačili za našom vojskom, pričali su da se lako raspoznaće put kojim su se povlačili Banijci — na svakih 200 do 300 metara mogli su se naći mrtvi od tifusa, iznemoglosti i gladi. U to smo se i sami uvjerili kasnije, prilikom marša preko Naganjora, Štulca, sela Crne Gore, Nedajna, Nikovića i dalje preko rijeke Pive i Vučeva.

Da bi se bolje shvatile naše teškoće u periodu Pete ofanzive, nužno je reći nekoliko riječi o uslovima materijalnog obezbjeđenja. Teren na kome nas je zatekla ofanziva vrlo je siromasan. U ovo doba godine seljacima nestane žita i u normalnim, mirnodopskim uslovima obrade zemljišta i nabavke. To je kraj gdje se prije rata gajilo dosta sitne stoke (ovaca) i nešto goveda i konja. Međutim, 1941 i u toku prve polovine 1942 godine stočni fond je jako smanjen, tako da smo sa mesom, koje nam je bilo osnovna ishrana, stajali vrlo slabo. Drugih artikala za hranu u ovo doba godine, na tom terenu, uopšte nema.

Odjeća i obuća boraca bile su dotrajale. Mnogi su borci išli bosi ili u kožnim opancima, što je značilo danas biti obuven a sutra bos. Doduše, u Četvrtoj ofanzivi zaplijenili smo nešto odjeće i obuće od neprijatelja, ali i to je bilo dotrajalo.

Tifus nas je načeo u početku Četvrte ofanzive i u mjesecu aprilu dostigao kulminaciju, tako da smo na početku Pete ofanzive imali veliki broj bolesnika i rekovalessenata. Broj ranjenih i iznemoglih bio je takođe veliki i svakog dana je naglo rastao.

I u municiji smo oskudijevali, naročito za mitraljeze, minobacače i protivtenkovske topove.

Poslije prelaska rijeke Tare Treća sandžačka brigada je zaposjela dijelom svojih snaga njenu lijevu obalu, a dijelom se orijentisala prema Sinjajevini. Od pravca Pljevalja nije bilo naročitog pritiska. Štab brigade se smjestio u Cukovom Polju, a kasnije se premjestio u selo Bosaču. Poslije nekoliko dana jače neprijateljske snage su izvršile napad od Sinjajevine. Dijelovi brigade su se polako povlačili pred neprijateljem u pravcu Štulca. Napredovanje neprijatelja preko Jezera moglo se pratiti po dimu zapaljenih kuća. Jednog dana smo bili na Malom Štulcu (k 1953) i posmatrali razvoj situacije u Jezerima. Nađe jedan seljak i poče nam objašnjavati čije kuće sada pale.

— Da je nekako izumiti kakvu struju, pa da se pusti ispred njihovih položaja da dalje ne mogu ići, inače će sve satrjeti, reče zabrinuto.

Složismo se s njim i rekosmo mu da će se sigurno naći način da se učini kraj ovom pustošenju.

Svi su borci osjećali da se približuju teški dani. Nespokojstvo se počelo uvlačiti u pojedine ljudi, naročito u one koji su kao popuna tek bili došli u brigadu. Pojedinci i manje grupice, poslije prelaska Tare, počeše da se osipaju. Drugi su pričali kako su na svom terenu nužni i da bi tamo mogli mnogo pomoci, pa su tražili da ih vratimo. Jedna patrola je uhvatila dvojicu seljaka koji su bili tek stupili u brigadu pa su pokušali da dezertiraju.

Jednog dana, prije napuštanja položaja na Štulcu, pošao sam u selo Crnu Goru da se povežem sa štabom Grupe¹ i da se obavijestim o situaciji. Sa mnom je pošao kurir Vilotije Kljajić. Kada smo stigli u kanjon rječice Sušice, našli smo na Milovana Đilasa i Obrada Cicmila. S njima se nalazio jedan kurir. Zajedno smo odlučili da podemo do mjesta gdje se Sušica uliva u Taru da vidimo kakva je situacija na tom dijelu i na desnoj obali Tare. Već tada je Vrhovni štab, s obzirom na situaciju, naredio Grupi da ispita mogućnost prelaska rijeke Tare ili povratka preko Durmitora u Crnu Goru sa Trećom i Sedmom divizijom i bolnicom. Usput smo našli na Veljka Zekovića koji je kao član Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru bio određen da se vrati sa jednom grupom partiskih radnika na teren Crne Gore. I on je takođe htio da se raspita o situaciji. Kada smo došli na ušće Sušice, neprjatelj je podnožjem Vranovine već bio zaposjeo desnu obalu Tare i na nas otvorio vatru. Sklonili smo se u kanjon iza jedne stijene. Tu je u razgovoru Đilas iznio svoju zamisao o mogućnosti prelaska Tare. Kao jednu od mogućnosti iznio je da bi mogli poklati nešto konja i volova, »odrijeti ih na mijeh«, naduvati mijehove i povezati ih konopcima i na taj način premostiti rijeku. Nije nam ovo izgledalo lako ostvarljivo, ali smo ipak vjerovali da on pametno misli. Đilas je izvadio džepnu bilježnicu i napisao jednu ceduljicu Radovanu Vukanoviću, koji je u svojstvu komandanta Grupe bio sa štabom, ako se ne varam, u selu Nikovićima. Dao je ceduljicu kuriru, ovaj je pošao, a i mi smo krenuli. Kada smo prešli oko 200 metara ponovo je izvadio bilježnicu i napisao drugu poruku za Radovana. Pitao me je kakav je moj kurir i kad sam mu rekao da je dobar i njega je poslao. Poslije desetak minuta napisao je i treću poruku za Radovana. Zagledali smo se na koga je red od nas trojice (Veljko, Obrad i ja). Ceduljicu je dao Obradu i rekao mu:

¹ Tih dana je od svih zaštitničkih jedinica i bolnica formirana Grupa. Za komandanta Grupe postavljen je Radovan Vukanović, dotadašnji komandant Treće divizije, a za komandanta Treće divizije Sava Kovačević, dotadašnji komandant Pete crnogorske brigade.

— Najbolje da ti ovo nosиш jer znadeš teren.

Poslije desetak minuta napisao je i četvrtu ceduljicu, dao je Veljku Žekoviću i rekao mu da se PK sa Milutinom² i Mitrrom³ sakrije u stijene kanjona Tare ili Sušice, a da on ide sa vojskom. Veljko je pošao, a Đilas je meni rekao:

— Sad' ajdemo i nas dvojica.

Došli smo na jedan izvor i pili po malo vode. Ustvari to to je bila žed od gladi ili, kako je kod nas zovu, »gladinja žed«. Tu je on pljuvao krv i žalio se da je sasvim iznemogao. Da bih ga rasteretio uzeo sam i njegovu pušku, tako da sam sada nosio dobro breme. U kanjonu smo našli na jednog seljaka koji se sa porodicom sklonio od neprijatelja. Bio je odbornik i poznavao se sa Đilasom. Ponudio nas je da ručamo, ali Đilas reče da je bolje da se ne zadržavamo. Složio sam se, iako teška srca, jer mi je bilo neugodno da ispadne da ne mogu trpjeti glad.

Istog jutra sam sa ovim odbornikom imao mali incident. Jedan vojnik iz brigadne komore pronašao je sakrivenu u stijenama vreću žita. To je žito odbornik sklonio, spremajući se da ostane u pozadini. Opazio je borca, razoružao ga i uzeo mu žito. Baš u trenutku kada su se objašnjavali stigao sam i ja. Borac mi se požalio da ga je seljak napao, te sam razoružao seljaka. Kada sam saznao o čemu se radi vratio sam borcu pušku, a odborniku žito. Zbog toga me odbornik na kraju i pozvao, prigovarajući:

— Ostani bar ti na ručku radi onog jutrošnjeg.

Zahvalio sam mu.

Otprilike 8 juna štab brigade je stigao u selo Jeriniće. Povlačenje je teklo po planu i uspješno.

Dok se brigada nalazila u Pivskoj Planini došao je novi komesar Božo Miletić, a ja sam imao da idem u politodjel neke druge brigade, što se uslijed razvoja situacije nije moglo ostvariti. Zbog toga sam određen da idem na most kod sela Kruševa na rijeci Pivi radi regulisanja prelaska. Situacija je zahtijevala da što brže stignemo glavninu. Svako gubljenje vremena kasnije nam se teško svetilo.

Da bi se rasteretila bolnica i ubrzao njen pokret, nepokretni teški ranjenici su ostavljeni u stijenama na desnoj obali Pive. S njima je ostavljeno najnužnije osoblje i nešto hrane — koliko se moglo. To je urađeno teška srca, ali drugog izlaza nije bilo.

Prije podne 9 juna, sa grupom PK koja je trebalo da se vratи u Crnu Goru, pošao sam ka mostu na rijeci Pivi. Pokret

² Ivan Milutinović

³ Mitra Mitrović

Franjo Mraz: NA PUTU (linorez)

danju bio je otežan uslijed stalnog avionskog bombardovanja. Kretali smo se uzanom stazom u koloni po jedan i na velikom otstojanju. Uslijed dejstva avijacije morali smo često zastajkivati, ponekad i više od pola sata. Gledao sam ranjene i bolesne koje su nosili na nosilima naši borci i zarobljeni Italijani. Kada bi naišao avion, nosila su ostavljana nasred staze, a nosioci su se sklanjali. Sa nosilima najčešće nije moglo da se skrene sa staze, jer je teren vrlo strm i neprohodan. Ranjenici na nosilima su bespomoćno posmatrali kako iznad njih nadlijeću avioni, bacaju bombe i mitraljiraju.

Posebno tešku sliku na ovom putu pretstavljali su zarobljeni italijanski vojnici koje su glad, hladnoća, slaba odjeća, obuća i drugo pogadali daleko teže nego nas. Do bezumlja ih je dovodio strah od avijacije. Izgledali su smiješno u kožusima od ovčije ili kozje kože. Gledao sam ih kako u grupi nasreću na leš konja, kidaju i jedu meso koje je već počelo da se raspada.

Pokret danju, uslijed dejstva avijacije, bio je jako uspořen. Noću se takođe vrlo teško i sporo išlo, jer se nije vidjelo, naročito kroz šumu. Pored toga, svi su strahovali da se ne strmoglave u provaliju. Ljudi iznemogli od gladi, a naročito tifusari i oni tek preboljeli, znali su sjesti na stazu i viknuti »Odmor« ili »Čelo, stoj« i onda bi čitava kolona zastala, sve dok neki rukovodilac ne bi došao do mjesta zastoja, video o čemu se radi i naredio dalji pokret. To se ponavljalо vrlo čestc, a naročito noću, i prouzrokovalo veliki gubitak dragocjenog vremena. Bolničko osoblje je izdržavalо natčovječanske napore u težnji da se teško pokretna kolona bolnice kreće naprijed. Ranjeni i bolesni, živjeći pod ovakvim uslovima, prigovarali su osoblju bolnice koje je i pored toga, kao i pored nedaća svih vrsta, nježno i staloženo molilo, ubjeđivalo i bodrilo ljude da bi, ulazući posljednju snagu, išli u pravcu koji je određen.

Najzad smo se počeli spuštati u kanjon Pive. Najedanput je kolona zastala i vezom je javljeno da se dalje ne može. Grupa drugova pozadinaca, Dragiša Ivanović — komesar Pete crnogorske brigade i ja pošli smo, teško se provlačeći, naprijed da vidimo o čemu se radi. Došli smo do ivice neke čistine, ustvari do jednog točila. Obavijestili su nas da Nijemci čistinu gađaju baterijom topova iz doline Drine, negdje od Bastasa, i da otvaraju vatru i na pojedince koji pokušavaju da pređu. Nijemci su već bili opazili kolonu i tukli je. Bilo je dosta mrtvih i ranjenih. Među poginulima se nalazio i Radule Vukićević, student iz Plješvaca. Cijela porodica mu je bila u partizanima, tako da su na mjestu gdje je poginuo bili i njegov otac Mihajlo i majka Marica. Kako su Nijemci pritisnavali naše zaštitničke snage na Pivskoj Planini, moralо se što brže

iči, bez obzira na neprijateljsku vatru. Dragiša i ja smo pošli u pravcu čistine. Tek što smo izišli iz šume Nijemci su otvorili vatru i Dragiša se vratio nazad, dok sam ja, pošto sam bio naprijed, produžio trkom, jer me nekako bilo sramota da se vratim pošto sam trenutak prije toga tvrdio da se može i mora prolaziti. Nasred ovog kamenjara sam naišao na grupu Italijana koji su nosili ranjenike i tu našli smrt od jedne granate. Malo sam zastao, preskočio ih i produžio dalje dok nijesam ušao u šumu. Grupa pozadinaca i oni koji su bili zdravi spustili su se niz strminu na rijeku Pivu, a potom uz Pivu do mosta, dok bolesni, ranjeni i komora sa konjima tuda uopšte nijesu mogli proći, pa su tu sačekali noć.

Sa mosta su i drugovi iz Grupe produžili pokret ka Vučevu, a ja sam ostao. Preko mosta nije bilo gužve tako da je bilo lako regulisati prijelaz. S vremenom na vrijeme prolazile su manje grupe i pojedinci, zbjeg sa kravama, kozama, ovcama i dr.

Most se sastojao od nekoliko brvana položenih sa jedne na drugu obalu i popatosanih oblicama od bukve i granja. Na talasima nemirne Pive stalno je podrhtavao i jako se njihao pri prijelazu. Morali smo svaki čas kontrolisati vezove i pričvršćivati ih. Oko mosta se nalazilo petnaestak lješeva boraca Sedme banjiske divizije koji su poginuli prilikom bombardovanja za vrijeme dok je divizija prelazila. Neki lješevi su čak bili i u vodi pri obali, na mjestima gdje je voda mirna.

U neposrednoj blizini mosta, prislonjen uz kamen, ležao je jedan tifusar pokriven čebetom po glavi, samo su mu noge virile ispod pokrivača. Mislili smo da je mrtav, te na njega nijesmo uopšte obraćali pažnju, kao ni na ostale, pošto ih u onom ljutom kamenu nijesmo mogli zakopavati. Sjutradan, 10. juna oko 10 časova, primjetili smo da onaj pod čebetom pokreće nogom, otkrili smo ga i vidjeli da je živ. Dali smo mu malo mesa, jer ništa drugo nijesmo ni imali. Kada je pojeo, pošao je dalje u pravcu Vučeva.

Noć 9/10 bila nam je strašno duga (iako je to gotovo najkraća noć u godini), jer se preko mosta malo prelazilo, a svaki trenutak bivao je sve sudbonosniji. U tišini noći parao je srce jauk ranjenika ostavljenih u stijenama. Negdje oko 1 čas 10. juna začuh uzvodno od mosta na nekih 50 metara kako neko stenje i proklinje sebe. Istovremeno se ču šljapkanje po vodi na obali. Doviknuh mu:

— Koji si ti? Nemoj da piješ tu vodu, jer pri obali ima lješeva.

— Hoću, drago mi je, neće li bog dati da crknem, bilo bi bolje nego da sam živ.

— Nemoj, druže, tako, nema smisla. Ko si reci mi?
— Zli i zločesti. Pogiboh noćas kao niko nigda.
— Kako se zoveš? nastavih približavajući mu se, a on
mi srdito odbrusi:

— A koji si ti, te si me uzeo na ispit noćas?

Kazah mu ime i prezime.

— A, ti si, blago meni, ovdje je Đoko Pavićević, pa evo,
čoće, pogiboh noćas.

Išao je stazom, zalutao u tamnoj noći kroz šumu i izgubio
se, a pošto je imao 72 godine lako je razumjeti njegovu si-
tuaciju.

10 juna oko 9 časova niz strminu ka mostu spuštala se
puzeći jedna drugarica. Bila je bez obje noge. Vukla se na
rukama i trupu. I ona je bila ostavljena u stijenama, ali se nije
pomirila s tim, već je odlučila da ide dok može i kako može.
Naredio sam kuriru da je prenese do jedne kolibice na lijevoj
obali rijeke. Malo poslije nje naišao je i jedan drug iz iste
grupe, koji je bio bez jedne noge. I njega smo prenijeli do
kolibe. To je bila slika pred kojom čovjeku dah staje. Nijesu
izgledali preplašeni. Rekli su samo:

— Evo, mi smo došli i ići ćemo kako možemo.

Do pred noć 10/11 juna prešli su r. Pivu svi naši dijelovi.
Neprijatelj je izbio više kanjona i počeo tući artiljerijom mjesto
gdje staza izvodi na Vučevu. Oko 18 časova 10 juna porušili
smo most na Pivi. Mile Peruničić i ja, sa jednim zaštitnim
odjeljenjem, uputili smo se u pravcu Vučeva. Od rijeke do
Vučeva smo naišli sigurno na 100 iznemoglih drugova koji su
iz bolnice i jedinica ostali na putu. Kako im nijesmo mogli
pomoći, govorili smo im da idu, jer se približavaju Nijemci,
a oni su nam odgovarali mrzovoljno i kao da ih se to ništa
ne tiče:

— Ne merem, druže, više pa neka ide ko hoće i kud hoće.

To je bilo izgleda stanje u kome čovjek uslijed iznemog-
losti izgubi svaki osjećaj straha.

Ovaj trenutak, zajedno sa onim jaukom ranjenika i ono
dvoje koji su iz stijena došli na most, je najteži i najmučniji
u mom životu. Vidjeti druga gdje gine u borbi teško je, ali
toga u ratu mora biti. Međutim, ostaviti iznemoglog ili ra-
njenog, potpuno nemoćnog, na milost i nemilost svirepom ne-
prijatelju, najteža je stvar koja se čovjeku može dogoditi. Ovo
tim prije što su u pitanju bili ljudi spremni na najveća preg-
nuća, drugovi koji su uvijek bili kadri da daju život za druga
i slobodu svoga naroda. Čovjek bi pomislio da će ljudi u takvim
situacijama moliti i preklnjati da im se pomogne, međutim,
to ni od koga nijesmo mogli čuti. Svi su govorili:

— Drugovi, pošto nam ne možete pomoći vi idite, a mi ćemo polako večeras i sjutra do podne izići na brdo. Do tada neprijatelj neće stići, a kada izidemo gore, ako prođete vi i mi ćemo proći.

Malo dalje naišli smo na jednu grupicu koja se spremala da dezertira. Oni su se, istina, izgovarali da su ostali po zadatku. Znali smo da nije riječ ni o kakvom zadatku i uspjeli smo da ih vratimo.

Nasred brda ušli smo u zonu dejstva neprijateljske artillerije, koja je gađala sa Pivske Planine. Zaklonili smo se za stijene i sačekali mrak pa smo tek onda izišli na Vučevu. Naišli smo na štab Grupe (Radovan Vukanović, Radomir Babić). S njima su bili Blažo Jovanović i Đilas. Na Blažovo traženje Đilas je pristao da se i ja sa grupom partiskih radnika vratim za Crnu Goru. — Jedanaestog juna priključio sam im se.

Danju 11 i 12 juna do podne dogovarali smo se, izviđali i pravili planove kako i kuda da se probijemo, sa kog mjesta i u koje vrijeme da se odvojimo od vojske. Za ta dva dana bolnica se sporo pomjerala ka Dragoš-Sedlu. Svuda unaokolo se neprekidno puškaralo. Potpuno smo okruženi. Uprkos teškom položaju raspoloženje boraca bilo je vedro. U bolnici je bilo nešto više zabrinutosti, ali je svaki nastojao da prikrije nemir i nespokojstvo. Situacija je bila kao pred oluju, puna teških slutnji i neizvesnosti.

Grupa partiskih radnika iz Crne Gore na čelu sa Blažom Jovanovićem, sekretarom Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, koja je imala da se vrati na rad u pozadinu, oformljena je još dok su naše snage držale lijevu obalu Tare sa Sinjajevinom, Jezerima i Durmitorom. Tu je bio cijeli Pokrajinski komitet, većina sekretara okružnih i sreških komiteta, kao i znatan broj članova KP. Svi su oni poslije jednogodišnjeg ilegalnog rada u pozadini neprijatelja došli da podnesu izvještaj o svom radu, da se vide sa drugovima, obavijeste o situaciji i slobodno predahnu na oslobođenoj teritoriji. Jedan dio drugova koji je do tada bio u pozadini pošao je u jedinice. To su, između ostalih, bili: Veljko Mićunović, Vojo Nikolić, Milinko Đurović, Jefto Šćepanović — Čajo, Vule Mićunović, Radovan Radović i dr. Izvjestan broj drugova iz jedinica je upućen na rad u pozadinu neprijatelja. Među njima bilo je i nešto nišeg komandnog kadra, koji je trebalo da bude jezgro starješinskog kadra u jedinicama koje će biti formirane u pozadini. Među drugovima koji su iz jedinica upućeni u pozadinu bili su: Andro Mugoša, Savo Brković, Vukalica Milutinović — Đedo, Milutin Milić, Ika Dimić, Anton Lukateli, Stana Tomašević, Bosa Pejović, Đoko Pavićević, Mihajlo Vukićević, Niko Pavić, Milan Vukotić, Peko Popović, Vlado Gatolin, Blečić i dr. U grupi su

pored ovih bili: Blažo Jovanović, Radoje Dakić-Brko, Veljko Žeković, Puniša Perović, Savo Joksimović, Janko Tadić, Radoman Dacić, Momir Jakić, Božo Marković, Radovan Marković, Nikola Popović, Radomir Milić, Spasoje Jovanović, Dušan Tadić, Obren Blagojević i dr. Grupa je brojila 52 čovjeka. Zadatak joj je bio: vratiti se na teren i tamo politički raditi, dizati duh otpora u narodu i, prema situaciji i mogućnostima, formirati nove jedinice za borbu. S obzirom na to da je trebalo proći kroz neprijateljski obruč grupa je bila vrlo velika.

Dok je grupa bila na Jezerima ocijenjeno je da bi se odatle mogla teško prebaciti u pozadinu, pošto je ofanziva već otpočela i neprijatelj napadao sa svih pravaca, pa je odlučeno da se sa vojskom prebaci zapadno od Durmitora i da sačeka bolju situaciju za povratak. Na prostoru Pive, zapadno od Durmitora, situacija za povratak je bila još teža. Pomišljalo se jedno vrijeme da se drugovi, dok neprijatelj ne prođe, sklone u stijenama kanjona Tare i Sušice, ali je tu ostavljena samo grupa drugova iz Oblasnog komiteta za Sandžak i iz Sreza šavničkog, tako da se grupa na čelu sa PK Crne Gore 9 juna prije mraka prebacila preko rijeke Pive na Vučevu.

Neprijateljski obruč se postepeno stezao. Neprijatelj je čvrsto držao položaje na donjem toku Sutjeske, od Tjentišta do ušća u Drinu, Drinom od Šćepan-Polja, rijekom Pivom od Šćepan-Polja do sela Mratinja, selo Mratinje, planine Maglić i Volujak (uključujući i njihove sjeverne padine) do ispod Suhe na rijeci Sutjesci. Između Suhe i Tjentišta, na otsjeku od ušća Perućice do k 576, naše jedinice su držale desnu obalu Sutjeske, dok je lijeva obala, poslije prolaska glavnih snaga, i na ovom otsjeku bila zaposjednuta od neprijatelja.

Glavnina naših jedinica već je bila prešla Sutjesku i stigla negdje na prostor između Foče i Kalinovika, kada se na Vučevu, kao njena zaštitnica još nalazila Treća divizija sastava: Peta crnogorska, Prva dalmatinska, Treća sandžačka brigada, Mostarski bataljon Hercegovačke brigade sa bolnicom ranjenika i tifusara. Divizija je čekala pogodan trenutak da iz rejona ušće riječice Perućice — k 576 pređe u napad, probije obruč i krene za glavninom.

Grupa određena za povratak u Crnu Goru nije imala više šta da čeka, niti je mogla ići dalje sa jedinicama. Našla se u situaciji da se sa ovog mjesta mora vratiti i po svaku cijenu probiti u Crnu Goru. Pošto su se svi naši dijelovi (bolnica i komore) u toku 12. juna prikupili na Vučevu, u rejon i duž puta Hadžića Ravan — Suha Gora — Lokva Dernečište — Mrkalj Klade, sa namjerom da se noću 12/13. juna prebace preko Sutjeske, rukovodstvo grupe je 12. juna izradilo plan

za povratak. Plan nije mogao sadržati neku dalju perspektivu, jer je od izlaska iz obruča zavisilo izvršenje zadatka. Zbog toga je izlazak iz obruča bio naš najvažniji i najteži zadatak.

Za izlazak iz obruča imali smo dva prijedloga. Po jednom se trebalo odvojiti od jedinica kod Mrkalj-Klada i spustiti (južno) u jarugu kojom teče riječica Perućica, a odatle nastaviti šumom niz Perućicu, obići dugačko rebro planine Maglić (Prijevor) i ispod Ploče (k 1407) se prebaciti u jarugu kojom teče Suški Potok. Zatim produžiti koritom Suškog Potoka u pravcu Trnovačkog Jezera, gdje bismo se sklonili negdje u šumi dok Nijemci prođu.

Drugi prijedlog je bio da se spustimo u jarugu kojom teče Perućica kod mjesta Stajišta, a odatle da izidemo kroz šumu do u visinu k 1645, istočno od nje za 1 km, tu sačekamo noć, pa onda da se prebacimo iznad Prijevora (kolibe) pravcem Jelova Dola — Štavljan — Trnovačko Jezero, odakle bismo se popeli ispod Koma (k 2200) na masiv Vlasulja — Bioč.

Prihvaćen je drugi prijedlog, jer je prvi pravac na dužini od 6 km bio izložen mogućnosti dejstva sa Prijevora koji su Nijemci bili gusto zaposjeli, i sa staze koja ide koritom Suškog Potoka, kuda su Nijemci stalno saobraćali, dok je drugi izvodio u šumu ispod najvišeg vrha Maglića, gdje ne prolazi nikakva staza, a Nijemci u šumi i na strmim padinama nijesu držali položaje. Odluka je bila pravilna — Nijemci nas nisu otkrili i pored toga što su prolazili pored nas u neposrednoj blizini.

U 14 časova 21. juna odvojili smo se od jedinica kod Mrkalj-Klada i pošli prema Stajištu. Drugovi s kojima smo se rastajali znali su da idemo u tešku neizvjesnost i bilo im je žao. Mi smo, i pored opasnosti, bili čvrsto uvjereni da ćemo izići iz njemačkog obruča i izvršiti postavljeni zadatak. Neprijatelj je držao položaje u neposrednoj blizini puta kojim se kretala naša kolona: Javorje (k 1595) — Rujevac (k 1835) — Poljana — Plan — Crvene Prljage (k 1943) — k 1962 — Prijevor — k 1645 i dalje duž kose Prijevor do ispod Suhe na Sutjesci.

Niz šumu smo se brzo spustili do Stajišta. Tu smo malo zastali. Na zastanku je pokojni Radoje Dakić — Brko, organizacioni sekretar PK, još jedanput podvukao važnost našeg zadataka i na kraju rekao otprilike ovo:

— Naš zadatak probija kroz neprijateljski obruč je vrlo težak. Postoji rukovodstvo grupe. Odlukama druga Blaža svi se moraju pokoravati. Niko nema prava da stavlja ma kakve prigovore na odluke pa ma šta bilo i ma kuda se išlo, jer će drugovi uvijek donositi odluke za koje ocijene da su najceli-

shodnije. Ovakav rad je jedan od osnovnih uslova za izvršenje našeg zadatka.

Zaista su se drugovi tog uputstva na putu striktno pridržavali i to je olakšalo izvršenje zadatka. Čak je bilo drugova koji za sve vrijeme dok nijesmo izišli iz obruča nijesu progovorili takoreći ni jednu riječ.

Poslije zastanka smo krenuli uzbrdo ka sedlu Prijevor (kolibe). Uzbrdo se išlo teže, pošto smo bili gladni, a u grupi je bilo i starih drugova kao Đoko Pavićević. Svaki od nas, kad bi pogledao na Đoka, naprezao je posljednju snagu. Kad smo se popeli negdje na sredinu brda, otprilike u visin k 1197, imali smo kratak odmor. Posjedali smo, obezbijedivši se patrolama sa svih strana. Kroz tišinu u šumi čuli smo jasno razgovor Nijemaca i luku s desne i s lijeve strane i odozgo, sa brda. U jednom momentu puškomitrailjezac Milan Vukotić, čačkačući oko svog oružja, nehotice opali jedan metak. Mislili smo da će nas ovaj pucanj otkriti, međutim, po svemu izgleda, Nijemci su prepostavili da to puca neki od njihovih vojnika pa nijesu ni obraćali pažnju.

Popeli smo se do mjesta određenog planom. Odmah smo poslali jednu patrolu od tri druga, sa Milutinom Milićem na čelu, da izide do sedla iznad Prijevora, i da iz šume osmotri mogućnost prolaska u pravcu Trnovačkog Jezera. Ako ocijene da je prolazak mogućan onda treba tamo da sačekaju do pada mraka i da nas poslije provedu. Patrola je pošla, osmotrla i utvrdila da su Nijemci grupno posjeli liniju od vrha Maglića (tt 2386) — k 1962 — Prijevor — k 1645 — i dalje prema riječi Sutjesci. U prvi mrak grupa je pošla iz šume (gdje se bila sklonila) sa ciljem da se prebaci. Odmah iznad koliba u Prijevoru naišli smo na njemačkog stražara koji je počeo glasno da kašlje i doziva svog druga. Odlučili smo da podemo uzbrdo, da ga zaobiđemo, međutim naišli smo na drugog, pa na trećeg, četvrtog i petog, dok se nijesmo uvjerili da je čitava kosa do vrha Maglića posjednuta. Svuda smo naišli na luku, razgovor i glasno dovikivanje. Stražari su nas svaki put opazili i nijesu preuzimali nikakve mjere pa se dobijao utisak da ih je strah. Kad smo se uvjerili da ne možemo proći neopazeno, odlučili smo da se vratimo na isto mjesto u šumi i sačekamo iduću noć. Sukob sa neprijateljem ne bi mogao donijeti kakav pozitivan rezultat, jer su Nijemci odmah iza linije koju su držali, u pravcu kuda je trebalo da idemo, imali i svoje rezerve. Grupa je bila prevelika za provlačenje, a premala za borbu u određenim okolnostima. Spustili smo se niz strme padine Maglića ponovo u šumu i pronašli mjesto gdje ćemo provesti otatak noći i sjutradan.

Negdje oko 2 sata 13 juna otpočela je strahovita borba na Sutjesci. Bitka se odigravala nekih 6 km vazdušne linije od mjesta gdje smo se mi nalazili. Vatra je bila neobično jaka i nesmanjenom žestinom trajala je negdje do 10 časova ujutro, kada je nešto popustila. Jasno se uočavalo da je najžešća vatra na otsjeku: ušće Perućice — k 576 u pravcu Kazani (k 1034) — Lastva — Milinklada, u kom pravcu je trebalo da izvrši probaj i prođe naša Treća divizija sa bolnicom. Takođe se osjećala jaka vatra na krilima naših jedinica prema Suhoj i prema Čurevu, gdje je neprijatelj nastojao da uništi otsječene d'je-love naših jedinica i bolnica. Oko 8 časova ujutru jasno se osjećalo da se vatra sa krila naših jedinica od Suhe i Čureva postepeno približava ka centru sektora probaja i da se u pravcu Milinklada — Vrbnica (Vrbničke Kolibe) postepeno udaljava. Oko 10 časova počela se vatra pomjerati od Tjentišta u pravcu Vučeva, a oko 13 časova doprla je do ispod našeg skloništa. Mi smo pretpostavljali da su se naši borili dok su prošli svi dijelovi i bolnica, da su kasnije Nijemci preduzeli gonjenje u pravcu Vrbnice, a da su jedan d'o snaga orijentisali prema Vučevu za čišćenje terena. Kada se već vatra utišala, Nijemci su, s položaja iznad našeg skloništa, počeli da se prikupljaju i spuštaju ka Sutjesci. Ovo su bili samo prednji njihovi dijelovi, dok su im komore i kaznena ekspedicija, koja je palila, harala i ubijala stanovništvo, bile još duboko pozadi.

Predanili smo u gustom bukovom šiblju. Svuda unaokolo bili smo postavili straže. Razgovarali smo šapatom. Niko Pavić je bio prehladen i kašljao je. Blažo Jovanović ga je opominjao i rekao mu da se strpi i da ne kašlje. On je objašnjavao da je to isto kao kad bi mu neko zabranio da diše. Za hranu smo toga dana imali po malo kačamaka i mesa što smo bili ponijeli. Neki su svoje sljedovanje bili pojeli još prošlog dana. Ustvari, svi smo mi mogli pojesti najedanput sve što smo dobili i za 4 dana, ali se štedjelo da bi se u najtežoj situaciji čovjek bar malo potkrijepio. Drug Peko Popović je odnekuda imao 1 kg pšenice u torbi i podijelio je svakom pomalo. Skrckati zubima po nekoliko zrna pšenice bila je prava poslastica. Vode uopšte nijesmo imali, ali nijesmo bili ni žedni. U ovom šiblju smo se osjećali dosta sigurno. Izvjesna trema i nelagodnost koju smo osjećali upočetku, slušajući unaokolo Nijemce kako govore, postepeno je nestajala i već smo se bili prilčno privikli. Prema pokretima neprijatelja, koje smo primijećivali iz našeg skloništa, ocijenili smo da ćemo iduće noći moći da nastavimo marš. U sumrak smo izišli iznad koliba na sedlo Prijevora i prebacili se u šumu sjeverno od Jelove Dole. Kroz šumu se nijesmo mogli kretati, jer se nije ništa vidjelo. Zbog toga smo odlučili da tu sačekamo jutro i da se tokom dana

prebacimo do Trnovačkog Jezera. Čitavu noć se čuo pokret njemačkih jedinica stazom od Trnovačkog Jezera ka Suhoj. Sa druge strane Suškog Potoka na sjeverozapadnim padinama Volujaka, oko Poljane, vidjeli su se njemački šatori. Izgledalo je da je tu bio neki njemački štab.

Četrnaestog juna smo se polako pomjerali kroz šumu od Jelove Dole do Trnovačkog Jezera (oko 5—6 km), jer je trebalo da od Jezera izađemo na teren bez šume, što nijesmo smijeli učiniti tokom dana. Tog dana nijesmo imali ništa za jelo, ali smo negdje oko 16 časova naišli na jedan izvor i napili se vode. U prvi mrak bili smo na Trnovačkom Jezeru. Odatle smo se popeli na masiv između Vlasulje i Bioča, gdje smo naišli na nekoliko konja i dvoje ždrebadi. Drug Dakić je bio na začelju kolone i tražio je da se stane. Zastali smo. On je predložio da uhvatimo i zakoljemo ono dvoje ždrebadi da bi smo se nahranili. S obzirom na to da smo bili veoma gladni, prijedlog je bio umjesan, ali pošto su Vlasulja i Bioč potpuno goli i neprijatelj bi nas danju mogao otkriti, to nije bilo dobro prihvati ga. Upozorili smo na ovo druga Blaža i on je naredio da se produži pokret.

Kada smo došli na stazu, koja od Mratinja preko Bioča i Smrekovca vodi ka Stabni, na jednoj čuki prema horizontu primjetili smo dvije siluete. To su bili njemački udvojeni stražari. Tu im je po svoj prilici bila neka jedinica iz rezerve. Na stazi smo naišli i na telefonski kabl. Htjeli smo ga preknuti, ali smo ocijenili da to nema značaja, jer ga je lako zamijeniti, a možemo otkriti svoje prisustvo. Ni ovdje stražari nijesu reagovali, iako su nas morali osjetiti. Niko od nas nije poznavao teren, a pošto je bila noć kartu nijesmo mogli koristiti. Slučajno smo naišli na uzan prolaz. Desno i lijevo pružala se visoka i strma neprohodna stijena. Spustili smo se niz jednu veliku dubodolinu i došli do iznad katuna Burev Do. Duboko u jaruzi pokrivenoj šumom primjetili smo vatre. Nijesmo znali da li je to zbjeg ili logor neprijatelja. Sačekali smo zoru i uputili patrolu u sastavu: Ika Dimić, Radovan Dacić i Vlado Gatolin koja nas je obavijestila da je dole zbjeg iz sela Brljeva i Miloševića. Nekoliko drugova je ušlo u jednu kolibu i domaćica im je ponudila po šolju mlijeka. Oni su mlijeko popili, ali su ih drugi vidjeli i počeli gundati i prigovarati kako to ne valja i da je nepravilno. Intervenisao je drug Veljko Zeković i umirio ih. Kod ovog zbjega smo dobili nešto malo hrane (mesa i mlijeka) i tu smo predanili 15 juna, a pred noć produžili pokret.

Namjera nam je bila da pokret nastavimo preko Plužna, Goranska i dalje u pravcu Nikšića. Međutim, kada smo 15-og uveče, poslije pada mraka, došli iznad sela Budnja, primjetili

smo između Plužina i Budnja njemački logor; po svemu sudeći, to je bio dio kaznene ekspedicije i komora. Zbog toga smo skrenuli sa ovog puta i pošli sjeverozapadno od sela Miloševića.

U šumi smo naišli na lješeve seljaka koje su Nijemci pobili. (Za vrijeme ofanzive Nijemci i kvislinzi su pobili oko 1400 žena, djece i staraca iz Pive i popalili velik broj sela.) Kada smo se uzanom stazom spuštali sjeverozapadno od sela Miloševića ka Gumnini, neko je iz kolone tražio da čelo stane, jer se vide njemački šatori. Zastali smo i ustanovili da to nijesu šatori već krovovi od dasaka na kolibama zapadno od sela Miloševića. Ljutili smo se zbog gubljenja vremena, a još više zbog toga što smo se sa čela, uza stranu, morali vraćati da provjerimo o čemu se radi. Zatim smo naišli na tele pred nekom pećinom. Dok smo se dogovarali da li da ga uhvatimo i zakoljemo ono je već zamaklo u šumu i pobjeglo.

Sa Gumnine smo se spustili na potok Vrbnicu, pregazili ga i u samu zoru 16 juna došli u podnožje Žagrice. Tu smo se odmorili do 12 časova. Trojicu drugova smo poslali da izidu na vrh Žagrice do Muratovice, da osmotre situaciju i, po mogućnosti, prikupe malo hrane. U patrolu su pošli Mihajlo Vučićević, Obren Blagojević i još jedan drug. Mjesto gdje smo se odmorili nalazilo se oko 200 m iznad potoka Vrbnice na desnoj obali. Ljevom obalom pored potoka vodi staza. Njom su Nijemci preko dana prolazili prilikom povratka s paljenja sela Oraha, Stabne, Jasena i dr. Mi smo se odmarali na maloj terasi oivičenoj gustom bukovom šumom, tako da nas s puta niko nije mogao vidjeti.

Oko 13 časova nastavili smo pokret uz Žagricu. To je bio najnaporniji dan našeg marša. Penjanje je trajalo 5—6 časova uz nagib koji je mjestimično bio oko 70° . Na izvjesnim mjestima morali smo da skinemo obuću i napregnemo i poslednju snagu da bi smo savladali umor i dostigli postavljeni cilj. Mnogima od nas to je bio najnaporniji dan u toku čitave četvorogodišnje borbe. Jednom dijelu drugova, koji su pomagali dvojici potpuno iznemoglih, trebalo je oko 8 časova da stignu do određenog mjesta. Jedan koji je bio naročito malaksao jeo je usput mlado bukovo lišće pa mu je pozlilo i jedva smo uspjeli da ga izvučemo na vrh Žagrice.

U stijenama Žagrice naišli smo na tragove zbjega — jedna kolibica od granja i trave u kojoj su ležali ljudi. U kolibici smo pronašli drvenu posudu — debe — kako je zovu u onom kraju, i u njoj oko pola kilograma kajmaka. Takođe smo pronašli nekoliko strukova crnog luka. Pošto kajmaka nije bilo dovoljno za sve, odlučili smo da ga damo onima koji su izgledali

najslabije. Oni su to odbili. Zatim smo nudili i ostale koji su bili iscrpeni, ali niko nije htio. Naposljetku smo jednim zaoštrenim drvetom podijelili svakome oprilike po jednu malu kaščicu. Pošto smo tako podijelili ovaj srečni nalaz, drug Blažo me pozvao i rekao, ako ikako mogu, da uzmem dvojicu drugova pa da se popnem na Muratovicu, da se povežem s patrolom koja je ranije tamo upućena i da vidim da li je što nabavila za hranu, jer smo već svi bili jako malaksali. Uzeo sam Djeda Milutinovića i Vlada Gatolina. S mukom smo se popeli na Muratovicu. Pod jednim drvetom naišli smo na patrolu. Obren Blagojević nam je rekao da su, sudeći po svemu, ispod Ledenice Nijemci i pokazao nam je grupu ljudi na oko 2,5 km vazdušne linije. Vidjeli su se i torovi ovaca, pa nam je objašnjavao da su sigurno Nijemci sakupili stoku kao pljen. Kada smo zapitali da li su oni tamo bili, on reče da nijesu, već da tako cijene. Mihajlo Vukićević srdito dobaci:

— Nijesmo mi nikuda mrdnuli, već smo čitav dan ležali pod ovim drvetom i osramotili se.

Umirili smo Mihajla. Vlado Gatol'n i ja pošli smo u izviđanje. Oprezno smo išli preko zaravni Muratovice. Kad smo prišli na nekih 500 metara, vidjeli smo da je tu zbjeg. Prikuplili smo malo slatkog mlijeka za grupu, jer nije bilo ništa drugo. Seljaci u zbjegu su bili jako ogorčeni. Posmatrali su kako iz njihovih sela kolutaju crni oblaci dima pa su nam dobacivali:

— Ništa vam ne treba dati, vi ste za sve ovo zlo krivi.

U prvi mrak su pristigli i ostali drugovi. Popili smo prikupljeno mlijeko i iste noći produžili za Komanski Katun — Latično. Na Latičnu se takođe nalazio zbjeg. Tu smo predanili 16 juna i umirivali seljake koji su bili jako uplašeni. Negdje oko 12 časova sjedeli smo u grupi sa seljacima, kad odjednom iza brijege izbi čovjek sa puškom. Videći grupu ljudi uskoči u zidine neke kolibe, uperi pušku na nas sa daljine od nekih 200 metara i povika:

— Ko ste vi?

Blažo Jovanović ga zapita:

— A koji si ti?

— Ja sam Đoko Šaranović, partizan, borac Pete crnogorske brigade.

Mnogi smo Đoka poznavali, a i on je Blaža prepoznao. Od njega smo saznali o boju na Sutjesci, o sudbini Treće divizije i bolnice i o Savinoj smrti. Nije htio pričati pred seljacima, niti pred čitavom grupom, pa je rekao da ide kao kurir, a kasnije smo se izdvojili i sve nam je počanko ispričao.

Osamnaestog juna grupa se prebacila u Višnjića Do na Goliji. U selo smo ušli u sami mrak. Istovremeno je počela da pada jaka kiša, prava provala oblaka. Dođosmo do prve kuće i naiđosmo na zatvorena vrata. Isti je slučaj bio i kod druge. Ustanovismo da je čitavo selo pobjeglo. Seljaci su nas opazili i pomislili da su ustaše. Već su bili čuli kako je prošla njima susjedna Piva, pa su se razbježali. Preplašeni i do kože mokri seljaci su se vraćali skoro do ponoći u svoje selo. Tu smo pronašli nešto za večeru i prenoćili. Sjutradan, 19. juna, prebacivali smo se u Petrove Dole, odakle je pošao svaki na određeni zadatak.

Boško ĐURIČKOVIĆ

OD SUTJESKE DO GOLIJE SA POKRAJINSKIM KOMITETOM

ada su se i poslednje naše jedinice prikupile na Vučevu radi proboga preko Sutjeske, s njima su se nalazili Pokrajinski komitet i Glavni štab za Crnu Goru i Boku. U to vrijeme nalazio sam se uz Komandu durmitorskog područja, koja je kao komanda postojala do Vučeva. Tada su se njeno ljudstvo i starešinski kadar priključili Centralnoj bolnici i ostalim našim jedinicama. Za vrijeme pokreta prema Sutjesci stigao je kod nas

Radoje Dakić — Brko i nešto razgovarao sa Mićunom Jaukovićem. Poslije ovog razgovora pozva me Radoje Dakić — Brko:

— Evo ti, druže, ova cedulja, podi na onu čuku i javi se drugovima.

Pokazao mi je čuku i na njenom vrhu jednu suvu jelu radi tačnije orientacije. Reče da nikome ne govorim kuda idem.

Kada sam se približio čuki, zaustavi me stražar i upita odakle i kuda idem. Pokazah cedulju. Pošto je pročitao šta piše, uputi me u pravcu jedne dubodoline gdje je trebalo da se javim drugovima. Dubodolina je bila obrasla gustom šumom i u njoj sam našao oko 15 drugova. Nijesam poznavao nikog osim Blaža Jovanovića. On me upita ko sam, otkuda idem i ko me je poslao. Umjesto odgovora pružio sam mu cedulju.

U toku dana stalno su pristizali borci, tako da ih se okupilo, koliko se sjećam, pedeset šest.¹ Nastojao sam da saznam, a to su željeli i ostali, kakav je zadatak dobila grupa. Ali, saznao sam jedino to da se pored Blaža Jovanovića, tu nalaze

¹ Vidi članak Boška Đuričkovića.

Svud naokolo vođene su žestoke borbe. Čak su i nas u ovoj dubodolini tukli avioni. Bombe su padale u neposrednoj blizini. Tukli su nas i mitraljezima. Blažo je stalno upozoravao na prisebnost i zabranio svako kretanje. Kada je pao mrak, objasnio nam je da je naša grupa dobila zadatku da se vrati u pozadinu i upozorio nas da će probaj biti vrlo težak, ali da to moramo izvršiti. Za put smo dobili hranu od Pete crnogorske brigade, i to jednog vola i nešto malo brašna od heljde. Vola smo odmah zaklali, meso ravnomjerno podijelili i jeli ga dok je još bilo napola pečeno. Prije pokreta skuvali smo kačamak koji smo takođe podijelili. Oko ponoći krenuli smo u pravcu Volujaka i Maglića. Pred polazak Blažo je skrenuo pažnju da grupa ima za cilj da se probije kroz neprijateljske obruče bez borbe i da niko od drugova na putu ne smije da se zadržava, bilo sa dijelovima naših jedinica bilo sa bolesnicima i ranjenicima. Da bi disciplina bila što bolja i da bi se blagovremeno moglo preduzeti potrebne vojne mjere, formirana je komanda bataljona. Za komandanta je postavljen Nikola Popović, a za komesara Janko Tadić.

Pošli smo kroz šumu zvanu Suva. U putu smo nailazili na ranjenike. Čitavu noć smo zaobilazili neprijateljske položaje i uzoru stigli u podnožje između Volujaka i Maglića. Na vrhom vima iznad nas nalazile su se njemačke jedinice. Zastali smo na jednoj čuki obrasloj gustom i sitnom šumom i tu ostali, razbijeni na manje grupe, cijeli dan bez vode, a skoro i bez hrane. Čim je nastupila noć, krenuli smo uz brdo između Volujaka i Maglića. Brdo je bilo jako strmo, a teren klizav, jer je padala kiša. Kada je stigla gore, naša prethodnica je spazila njemačkog stražara pored logora koji je bio smješten tu, u neposrednoj blizini. Morali smo se vratiti i to nam je palo vrlo teško, utoliko više što smo pretpostavljali da su nas Nijemci opazili i da će nas napasti. Do toga, međutim, nije došlo.

U toku cijelog dana kod nas je vladala mrtva tišina, jer su njemačke patrole prolazile neposredno pored našeg skloništa. U jednom trenutku odjeknuo je pucanj iz puškomitraljeza. Pomisli smo da su nas Nijemci napali. Iz niske planinske šume nikoše glave boraca spremnih da prihvate borbu. U tom ustade drug Blažo i rukom dade znak da se sjedne. Poluglasno nam je objasnio da nijesu Nijemci. Ponovo je zavladala tišina. Čim se smrklo, krenuli smo istim pravcem nazad. Nijemci su se bili pomakli udesno, ali su se ipak nalazili u neposrednoj blizini. Malo smo zastali. Prethodnica, koja je pošla naprijed da ispita teren, obavijestila nas da je neposredno ispred nas brisani prostor, posle koga se pruža jedno strmo točilo ispod greda Mag-

lića. Prilikom prelaska preko toga točila postojala je vjerovatnoća da nas primijete. Naređeno je da oni koji su još obuveni odmah skinu cipele, jer bi i najmanji šum čuli Nijemci. Tako smo, neki u čarapama a neki potpuno bosi, prelazili preko točila. U samu zoru ponovo smo se dočepali šume. Kada je svanulo, vidjeli smo da se nalazimo između Volujaka i Magl'ća. Svuda okolo bile su njemačke jedinice. Prikrili smo se opet razbijeni na manje grupe. Prethodno je održan kratak sastanak kojim je rukovodio Blažo Jovanović, kao sekretar PK Partije. On nas je upozorio na disciplinu, objašnjavajući nam da postoji realna mogućnost za dalje probijanje.

Iz naših skloništa dobro smo vidjeli njemačke logore i ogroman broj opljačkane stoke. Iznad nas, na padnama Volujaka, mogla su se vidjeti i velika krda divokoza koje su uplašene pretrčavale vrleti Volujaka ne nalazeći nigdje skloništa.

Na ovom mjestu smo ostali cijeli dan. Naše prethodnice osmatrale su kuda bi trebalo da se probijemo iduće noći. Došlo se do zaključka da treba ići u pravcu Trnovačkog Jezera. Svi smo bili prilično iznemogli. Dobro se sjećam druga Đoka Pavicevića. Bio je star i iscrpen, i svaki od nas, kada bi video nje-govo držanje, htio ne htio, prikupljao je i posljednju snagu i savladavao napore. Kada se uhvatio mrak, krenuli smo. Prošli smo pored Trnovačkog Jezera gdje smo, poslije dugo vremena, mogli da utolimo žđ. Bili smo toliko iznemogli da nam je i oružje otežalo, ali smo stalno vodili računa o tome da svaki pojedinac, pored ličnog oružja, puške, bombe i pištolja, naizme-nično nosi i puškomitralice koje smo imali.

Od Trnovačkog Jezera do Suvodola kod sela Brljeva, išli smo čitavu noć. Primjećivali smo njemačke patrole i straže za održavanje veze od Pive do Sutjeske. One su kontrolisale i telefonske linije koje su se protezale od Sutjeske do jedinica u Pivi koje su palile, pljačkale i ubijale nevino stanovništvo. U zoru smo stigli do koliba u šumi kod Suvodola gdje smo naišli na mali zbjeg seljaka iz Brljeva. Seljaci su se strašno uplašili. Nijesu nas mogli prepoznati. Kad smo se približili i kad su vidjeli petokrake, straha je nestalo. U zbjegu, pored ostalih, nalazio se stari Luka Lješević, odbornik sela Brljeva, koji je poznavao pojedine drugove iz grupe. On nam je rekao da su se uplašili zbog toga što su mislili da za nama idu njemačke jedinice. Objasnjeno im je da se mi vraćamo u pozadinu radi daljeg političkog rada. Ovdje smo se prvi put od našeg polaska sa Sutjeske malo odmorili. Dobili smo i nešto mesa i mlijeka, dok brašna i ostalog ni oni sami nijesu imali. Blažo se raspitao o stanju u Pivi. Nijesu znali ništa osim za njihov mali zbjeg. Odavdje se mogla vidjeti čitava Piva kako gori.

Pošto smo se malo odmorili, iskupili smo se na jednom mjestu zajedno sa narodom iz zbjega. Blažo je rekao fotografu da nas slika. Koliko se sjećam, slikao nas je drug Lukateli. Zatim im je iznio situaciju, ali im je istovremeno skrenuo pažnju da ostanu u zbjegu sve dok se Nijemci potpuno ne povuku iz Pive, jer će jedino tako sačuvati živote.

U toku noći produžili smo u pravcu sela Miloševića i Budnja. Na putu smo sreli jaču njemačku kolonu i zaobišli je između s. Miloševića i s. Stabne, a u samu zoru prešli smo rječicu Vrbnicu. Pri prelasku preko rječice neki borci počeli su da se izuvaju i da peru noge. U istom momentu naš stražar primjetio je jaču njemačku kolonu koja se kretala od Plužina u pravcu s. Stabna ka Volujaku. Nijemci su bili u neposrednoj blizini. U takvoj situaciji svaki od nas pojedinačno morao je sam da traži zaklon, jer nije bilo vremena da se zajedno povučemo pošto je razdaljina između nas i Nijemaca bila svega oko sto metara. Posakrivali smo se u šumi. Njemačka kolona bila je prilično dugačka tako da smo nepomični čekali duže vrijeme. Pri tome je postojala opasnost da nas otkriju psi koje su Nijemci vodili sa sobom, ali smo imali sreće. Pošto je kolona prošla, nastavili smo pokret uz Žagricu, onako visoku i vrletnu, koja je nama, iznemoglim, izgledala još mnogo teža. Cijeli dan smo išli do sela Zabrdja jugozapadno od Žagrice. Uz Žagricu nailazili smo na neke male bajte koje su gradili seljaci za svoja skloništa. Naroda nije bilo, jer se sklonio od Nijemaca. I u Zabrdju nijesmo našli nikog od mještana, jer su svi bili pobjegli i sklonili se u planinu, ali smo našli jednog pijevca koji je pjevao na zgarištu kuće. Tu smo sačekali noć, kada je trebalo da se prebacimo preko nepošumljene Muratovice kojom su Nijemci stalno krstarili, jer su se u selima Smriječnu, Kovačima i Orahу nalazile neke njihove jedinice. Čim je pala noć nastavili smo pokret s namjerom da se bez susreta sa Nijemcima prebacimo u planinu Ledenicu i dalje za Goliju. Bilo ih je koji od umora i iznemoglosti nijesu mogli da izdrže takav tempo te smo neke od njih morali nositi. Stari Đoko Pavićević izdržao je bez ičije pomoći. Drugovi su predlagali da mu pomognu i da ga ponesu, ali on to nije dozvolio govoreći:

— Ja mogu, drugovi, i još teže izdržati.

Kada smo prešli taj dio puta, već smo djelimično bili na slobodnoj teritoriji, naime, znali smo da se ispred nas, u pravcu Golije, ne nalaze njemačke jedinice. Na Latičnom smo našli na veliki zbjeg naroda iz Pivske Župe, Pive i Golije. Kada smo se pojavili, narod se jako iznenadio a i uplašio, misleći da nas gone njemačke jedinice. Bilo je neophodno da im se objasni naš dolazak. Zato su drugovi iz Pokrajinskog komiteta i Glavnog štaba održali s narodom konferenciju i objasnili čitavu situa-

ciju. Skrenuta im je pažnja da se još ne vraćaju u selo, pošto u Pivi još ima Nijemaca, koji pale i ubijaju. Narod je već bio djelimično upoznat sa zločinima Nijemaca, jer su sa visoravni Golije vidjeli paljevine, a i slali su svoje ljude da se obavijeste o situaciji.

Ovdje smo se zadržali jedan dan, a zatim smo produžili za Goliju. S puta za Goliju drug Radoje Dakić — Brko sa manjom grupom upućen je od strane PK na rad u Pivu. Mi smo se zadržali na teritoriji Golije nekoliko dana. Za to vrijeme pristizale su grupice partizana sa Sutjeske. Među njima je bilo teških ranjenika i bolesnika. Svi su bili iscrpeni od napora, borbe i gladi. Sve te grupice ulazile su u sastav naše grupe i pružena im je mogućnost da se malo odmore. Kasnije su iz našeg sastava upućivane pojedine grupe u Crnu Goru radi političkog rada na terenu.

Iz' Golije smo nastavili pokret u pravcu Njegoša, za Banjane. U međuvremenu pristizali su nam politički radnici sa terena radi dobijanja direktiva za dalji politički rad. Pošto smo stigli u Banjane, PK je mene sa još dva druga, na traženje rejonskog komiteta za Pivu, uputio u Pivu. Na tom terenu sam ostao kao pozadinski politički radnik.

Luka ĐURKOVIĆ

IZ DNEVNIKA

eta neprijateljska ofanziva je u punom jeku. Naše brigade vode teške borbe sa nekoliko puta nadmoćnjim neprijateljem na Drini, Čeotini, na plahovitoj Tari, na ograncima Durmitora, na Ravnem... Borbe na sve strane. Kolone ranjenika i bolesnika, žena, staraca i dece kreću se preko vrletnih padina Durmitora ka Pivi.

Dvadeset sedmi maj 1943. Nalazim se na jezerskoj visoravni ispod Durmitora, u Negobudi. Kod ovog sela, na domaku reke Tare, engleski avion je prošle noći spustio šest ljudi i nekoliko paketa raznog materijala. To je prva saveznička (engleska) vojna misija, prispela kod partizana.

Komandant mesta u Negobudi je Miloš M. Radović. Ima pune ruke posla. Pitam ga za Treću sandžačku, jer treba da se vratim u njen sastav. Kaže da je negde od Prenčana, preko sela Kosanice, do Glibača. Misli da će za dan-dva na ovu stranu Tare.

Dvadeset osmi maj je osvanuo lep i sunčan. Neprijateljski avioni šarali nebesku pučinu, bombarduju i sipaju kišu olova. Borba se čuje na sve strane. Manje, možda poslednje kolone ranjenika, bolesnika i nedužnog stanovništva kreću se u pravcu Žabljaka. Dan teče... Odlučujem se da krenem u pravcu Tare da tražim brigadu, kada oko 5 sati popodne stiže njen komandant Velimir Jakić s jednim drugom i drugaricom iz saniteta. Bolestan je, jedva se drži na konju. Plućni je bolesnik, ima stalnu i visoku temperaturu, ali veruje da će se oporaviti. Pi-

¹ Prilikom pisanja ovog članka konsultovao sam i neke od preživelih učesnika Pete ofanzive.

tam ga za brigadu, kako je prošla ovih nekoliko dana otkako sam odvojen od nje. On mi priča o desetodnevnim teškim borbama protiv cele italijanske divizije² i jednog bugarskog puka³. Pretrpela je brigada velike gubitke, ali i neprijatelj nije bolje prošao. Samo, njih je mnogo, pa se gubici ne osjećaju kao kod nas. Kažu da je u našoj brigadi bilo i dezertera, uglavnom iz redova onih koji su tih dana u nju došli. Dobro je. Proći ćemo kuda smo pošli. U toku ove noći⁴ cela će se brigada prebaciti preko Tare, jer položaje oko Žabljaka moramo držati po svaku cenu sve dok se ranjenici i ostali ne prebace preko Pive u pravcu Sutjeske.

Konačili smo u obližnjem selu Zauglini. Rano izjutra, 29 maja, tek što je izbilo sunce, stigao je kurir s izveštajem da se brigada prebacila preko Tare i da će neko od drugova iz štaba do 8 sati stići u Negobuđu kod komande mesta na dogovor. Ubrzo smo i mi krenuli u Negobuđu. Bilo je skoro osam sati. Komandant je ostao u komandi mesta, a ja produžih u selo Suvodo, gde je već bio stigao moj 2 bataljon. Ostao sam s drugovima do posle podne, pa se i ja vratih u Negobuđu. Borba se čuje sa svih strana. Naročito je avijacija aktivna. Prednoć mi Jakić reče da idemo u pravcu Žabljaka i da će bataljoni u toku noći zauzeti položaje u njegovoј okolini. Noću prolazimo pored Žabljaka. Sav je u ruševinama. Od kuća skoro ni traga. Konačili smo pod Štulcem, u selu Bosači, u jednoj praznoj kući. Hrane nema. Selo je skoro pusto. Ne znam gde smo pronašli malo mleka za Jakića, koji se to veće osećao vrlo loše. U toku noći na sektoru Žabljaka nije bilo jačih borbi. Na drugim sektorima čula se jaka artiljeriska i puščana vatra.

Ujutru 30 maja krenuli smo uz padine Štulca. Penjemo se ka kol'bama. Po šumama i gudurama dosta naroda — žena, dece i starijih ljudi. I ponešto stoke. Nailazimo i na ponekog tifusara. Ranjenika nema. Svi su već prebačeni na Pivu. Stigao je tu i zamenik komandanta brigade, Mile Peruničić s Mićom Zorićem, političkim komesarom jednog bataljona. Tri bataljona, 1-ви 4-ti i 5-ti, raspoređena su na položajima oko Žabljaka — od sela Razvršja, Junče Dola, Kovačke Doline i Podgore do Tepaca, dok je 2 bataljon imao da se prebaci na Sedlo (kota 2226), na južne padine Durmitora. Dan odmiče. Počinje kiša sa hladnim durmitorskim vетrom. Nekako popodne krenu smo preko Štulca: Jakić, Peruničić, jedan kurir, drugarica iz saniteta⁵ i ja. S nama je i jedan stariji čovek, vrlo krupan i u

² Divizija »Taurinenze«. — Prim. red.

³ Bugarski 61 puk. — Prim. red.

⁴ Noć 28/29 maja. — Prim. red.

⁵ Milijana Jakić, sestra Velimira Jakića.

belom suknenom odelu. To je, kaže Peruničić, Nurija Pozderac, naš Krajšnik. Jakić i Pozderac jašu konje, a mi ostali idemo peške. Prelazimo preko skoro golog Štulca. Kiša, sneg i jak vetar. Jedva se održavamo na nogama. Pravi pakao. A planina puna žena, dece i ljudi. Vode sa sobom i stoku. Probijaju se planinskim gudurama, a skoro ne znaju ni kuda idu. Traže bolja skloništa. Jedva uspevamo da pređemo planinu koja se belila od snega. Silazeći, nailazimo na teške prizore. Nekoliko tifusara usred snežnog i blatnjavog puta sede ukočeni. Ostdaoše na Štulcu.

Prednoć smo se spustili u selo Crnu Goru i smestili u jednu praznu i skoro napravljenu kuću. Jeka i tutnjava na sve strane.

Noć je Jakić proveo dosta teško. Njegovo stanje se juče znatno pogoršalo.

Trideset prvog maja nalazimo se još u selu Crnoj Gori, odmah ispod Štulca. Dan je lep. Naše brigade se korak po korak probijaju na zapad. Desetine aviona ukrštaju se kanjonima Tare, Pive i Sutjeske. Situacija je teška. Sela, šume i putevi od Sušice do Pive prepuni su ranjenika, bolesnika i jedinica koje ih prate i čuvaju. Naša tri bataljona nalaze se na položajima oko Žabljaka i ispod Štulca do Tepaca, a 2 bataljon je još uvek na Sedlu. Neprijatelj žestoko napada. Naši uspešno odolevaju. Tako se završio dan, pa i noć. Naši su se održali na položajima.

Počinju da se rađaju teški dani juna. Teško je o njima govoriti i pisati. Od 1 do 5-og proveli smo u selu Crnoj Gori. Jakić je još uvek bolestan, ali svaki izveštaj pročita i s mišljenjem sprovodi načelniku štaba brigade Žarku Vidoviću, koji je na položaju. Mile Peruničić održava vezu s drugovima u štabu brigade i s bataljonima, tako da su odluke štaba usklađene.

Za tih pet dana naše desno krilo se povuklo na Crvenu Gredu preko Štulca do Tepaca. O 2 bataljonu, koji je bio na Sedlu i Dobrom Dolu, nemamo sigurnih vesti, jer je suviše daleko. Ali bilo je nekih obaveštenja da je još na istim položajima, oko Dobrog Dola.

Situacija je sve kritičnija. Borbe se vode po svim visovima oko Durmitora, pa čak i na njegovim najvećim vrhovima. Istorija ratovanja ne pamti da je nečija vojska izlazila s mitraljezima da osvaja Durmitor, iako na njemu nije bilo neprijatelja. — Samo su Nemci to uradili. Valjda su mislili da će nas i tamo naći.

Ne zna se gde je front. Desetine aviona stalno nas nadleću i tuku bombama i mitraljeskom vatrom. Kuriri jure na sve strane. Ranjenika i bolesnika svugde, od Sušice do reke Pive i

Vučeva. Iako je situacija teška, niko ne gubi nadu da ćemo proći.

Nešto oko podne, 5 juna, Jakić je dobio naređenje da se Treća sandžačka u roku od dva dana, a prema mogućnostima i pre, u okolini Tepaca prebací preko reke Tare, probije u Sandžak i vodi gerilske borbe. Istovremeno se razmatrala mogućnost da se i Peta crnogorska s Prvom dalmatinskom probija u pravcu Crne Gore i Hercegovine s istim zadatkom. Bio je to signal da je situacija kritična. Štab brigade je celu noć razmatrao mogućnost prebacivanja preko Tare. Moglo se prebaciti samo negde kod sela Tepaca. Postavilo se i pitanje 2-og bataljona koji je bio iza vrha Durmitora, na Dobrom Dolu. Rešiti ovo pitanje bilo je skoro nemogućno. Bila je to teška noć. Toga dana predveče, koliko se sećam, otisao je od nas Nurija Pozderac u pravcu Vrhovnog štaba, ka reci Pivi.

Sestog juna još smo u selu Crnoj Gori. Nešto pre 10 sati stiže kurir s naređenjem kojim se menja jučerašnja odluka. Naša brigada kreće se opštim pravcem ka Sutjesci. Samo jedna manja grupa, 15—20 drugova, treba da se po mogućnosti prebací preko Tare u Sandžak, kao gerila. Slično je i sa Petom crnogorskom. Jakić reče da mu je malo lakše. Iako je situacija teška, položaje moramo držati po svaku cenu.

Još smo pod Štulcem, u selu Crnoj Gori. Sedmi jun je. Situacija skoro ista. Svaki dan je sve teži i pretstavlja večnost. Borbe i dalje na svim stranama. Pred samu noć Jakić mi naredi da sa našim pionirskim vodom, koji se nalazio u selu Nedajnu, odmah krenem na ušće Sušice u Taru i napravim skelu za prebacivanje drugova koji budu određeni da idu u Sandžak. Tamo su i neki drugovi iz Pete crnogorske koji možda imaju detaljnije podatke o situaciji.

Nisam dugo oklevao. Krenuh preko Sušice. U rasvit zore stigao sam u selo Nedajno. Osmi je jun. Drugove koje tražim nisam našao. Uzalud se okrećem na sve strane. U selu skoro nikoga, osim grupe tifusara koja tumara po kućama i traži hranu. Vratih se iza sela na jedan brežuljak. Tu, na jednoj raskrsnici, dva druga što su bila na straži uputiše me u kolibe iznad sela. Tamo je, kažu, konferencija, na njoj je i drug Brko.⁶ Malo se ohrabrih i pođoh. Pred kolibama sretoh oko 30 drugova. Poznavao sam ih nekoliko. Među njima je i Veljko Zeković. Mislim da je on bio rukovodilac grupe.

Već je 7 sati. Krećemo niz strm i vrletan kanjon Sušice. Žurimo iako je put težak. Čim smo stigli na Taru, krenusmo na posao. Sredstva su oskudna, ali smo ipak uspeli da napravimo nekakav splav. Već je počeo da pada prvi sumrak, kad

⁶ Radoje Dakić, narodni heroj, umro 13 januara 1946 u Moskvi.

stije kurir s naređenjem da hitno krenemo u pravcu sela Kneževića. Noć je bila tamna i pomalo kišna, a put slab, bolje reći nikakav. I pored toga što smo žurili, sunce je već bilo izgrejalo kad smo stigli u Kneževiće.

Deveti jun. Nalazimo se u Kneževićima. Drugovi iz crnogorskih brigada odoše svojim pravcima. Ja sam bio jedini iz Treće sandžačke. Neki mi rekoše da je moja brigada u rasvit zore pošla u pravcu Pive. Podem da je tražim. Prolazeći kroz Kneževiće i Nikoviće, srećem grupice tifusara rasturene po njivama. Vade posejan krompir i pasulj. Ne boje se više avijacije. Ogluveli su za nju i ne čuju je. Ništa ih se više ne tče. Dve patrole ih poteraše u pravcu Pive, za brigadama. Pođoše, ali vrlo teško.

Žurim se da stignem brigadu. Nešto oko 18 časova stigoh iznad same Pive, negde prema Rudinama. Javih se u štab brigade Jakiću Velimiru i Voji Lekoviću. Pitaju me zašto sam došao kad sam određen u grupu koja se vratila u Sandžak. Jezdo Lovrić i Mićo Zorić su ostali u Sušici s ovom grupom, a ja bih imao da joj se priključim u toku noći. Ne znam put do Sušice. Ukoliko krene neko od onih što ga znaju, poći će i ja, inače ostajem s brigadom. Leković mi je dao jedno pisamce za Lovrića i objasnio rejon u Sandžaku gde će ga naći, ako ga pre ne nađem. Između 20 i 21 časa krenusmo natrag — jedan drug iz okoline Žabljaka koji je znao put i ja.

Brigada je ostala pripremajući se da te noći i sutradan pređe reku Pivu i izbije na Vučevu. Vraćao sam se prilično nezadovoljan. Radije bih ostao s brigadom, ali se zadatak Partije mora izvršiti.

Predzoru smo stigli na okomite i strme strane Sušice, prema Kneževićima. Čulo se povremeno štektanje automatskih oruđa duž Sušice i oko Nedajna. Vidimo i logorske vatre neprijatelja.

Savladani umorom i glađu, seli smo na ulazu u kanjon Sušice da se odmorimo. Čini mi se da još nismo ni seli, a već smo zaspali. Ne znam koliko smo spavali, kad se trgosmo od strahovite mitraljeske paljbe, a zatim i od artiljeriske i minobacačke vatre. Bila je to zora 10 juna. Nemci i Italijani čiste teren u pravcu Pive. Brzo se spustisemo niz strme i vrletne strane Sušice koristeći gustu šumu. Od udara kuršuma lišće je letelo oko nas kao pahuljice. Srećno smo se spustili u kanjon, na jednu zaravan u gustoj šumi. Nemamo više vidika. Samo čujemo jeku i tutnjavu. Lutali smo po šumi više od jednog sata, krećući se u pravcu Tare. Odjednom se, na našu veliku sreću i iznenađenje, pojavi pred nama jedan stariji čovek. Mislim da se zvao Žarković. Zna on da smo gladni, ali

nam ne može odmah pomoći. Moramo se strpiti do predveče, skloniti se i kretati samo određenim pravcem koji nam je pokazao. On će gledati da nam donese malo hrane, pa čemo se doveće dogovoriti za dalje. Valjda neprijatelj neće danas ići niz Sušicu. Reče nam da se tu nalazi još nekoliko ranjenika i njihov čuvar, po gredama i pećinama, i izgubi se u šumi. Gledam nekoliko minuta za njim i mislim da li je mogućno da će se vratiti i doneti nam hranu. Ipak, nadamo se. Umor i glad nas savladaše. Skoro smo ceo dan prespavali u šumi. S vremenom na vreme budio nas je poneki mitraljeski rafal i pokoja bacačka ili artiljeriska granata, njihov odjek kanjonom Sušice. Bližio se kraj dana koji sam tako željno očekivao. Napregnuto očekujem zvižduk Žarkovića, jer sam poslednjih 20 sati jeo samo malo bukovog lista. Kad pade prvi sumrak, začuh tri zvižduka. I mi se odmah oglasimo. Nađosmo se na ivici jednog proplanka. Bio je to Žarković i s njim još jedan drug sa zavijenom rukom. To je bio Božo Žarković, čini mi se Žarkovićev sin. Lakše nam je. Sedosmo u krug osvetljen mesečinom što se probija kroz šumu. Žarković nas ponudi hlebom, sirom i skorupom. Kaže da nema mnogo, ali ipak čemo malo utoliti glad. Bilo je to posebno zadovoljstvo. Sada 24 sata ne moram zebati bukovo lišće i travu.

Saznadoh da po ovim gudurama i pećinama ima sklonjenih ranjenika i da su tu, između ostalih, Gojko Žarković, Miloš Đerković, Živan Knežević i Radovan Vojnović. Bilo ih je još, ali im imena nisam zapisao. Bilo je još nekoliko drugova koji su se brinuli za ranjenike. Dogovorili smo se da se rasturimo po dvojica, da se udaljimo od mesta gde su ranjenici i da se popnemo više, prema vrhu kanjona, jer će neprijatelj svakako čistiti kanjon Sušice. Razišli smo se s tim da se nađemo, ukoliko situacija bude dozvoljavala. Krenusmo u pravcu Tare. Tamo je klisura neprohodnija. Noć smo proveli u šumi. Oko nas se povremeno čulo puškaranje.

Jedanaestog juna saznali smo da se jedna veća kolona Italijana kreće niz Sušicu, da puškomitraljeskim rafalima tuče strane kanjona i da je zalogorovala na jednom proplanku, otprilike na sredini kanjona. Ceo dan smo u skloništu. Ni u toku noći ne krećemo se mnogo. O hrani ni govora. Samo poneki bukov list, koren neke trave i slično.

Premestio sam se na bolje mesto i tu dočekao 12 jun. Italijani vrše pokret u pravcu Tare, niz kanjon Sušice. Kolona jačine oko 100—150 ljudi stiže do mesta zvanog Čekrk. Tu ubiše Šarca, dečka od oko 15 godina koji je čuvao ovce. Kod Čekrka polovina kolone je produžila pokret u pravcu Tare, otvarajući vatru iz automatskih oruđa na sve strane. Prednoć

kolona se vratila u logor. Jedan deo izgleda da je otišao uz Sušicu.

Već dva dana skoro ništa ne jedemo. Čim su se kolone povukle u logor, počesmo se spuštati u kanjon. Tražimo vodu. Najzad je nađosmo. Tom prilikom sretosmo i Joka Vojnovića, jednog od čuvara ranjenika. Reče nam da dosada u bližoj okolini nisu otkrili nijednog ranjenika. Dobio je jedno jagnje od nekog seljaka, a imao je i neki kotlić, pa smo odmah naložili vatru i skuvali ga. Dobismo i mi nešto mesa; a ostalo ostade ranjenicima. U ponoć smo se rastali. Opet jeka i tutnjava. Računali smo da je to oko Sutjeske, ali kakva je situacija — nismo znali.

Trinaestog juna smo još uvek u kanjonu Sušice. S vremenom na vreme čuje se poneki mitraljeski rafal. Jutro je lepo. Po koja ptica preleti s jedne strane kanjona na drugu.

Spustismo se u dubinu kanjona. Hoću do Tare, da ispitam njen kanjon do sela Tepaca. Najednom plotuni niz kanjon Sušice. Opet Nemci i Italijani dolaze od Čekrka. Dve desetine idu do Tare i vraćaju se. Svakih 15—20 minuta puste poneki rafal kanjom desno i levo. Pri povratku su pronašli nešto stoke oko puta i poterali sa sobom. Prednoć smo se spustili u kanjon, pili vodu i krenuli uz suprotnu stranu. Jeka i tutnjava čuju se stalno.

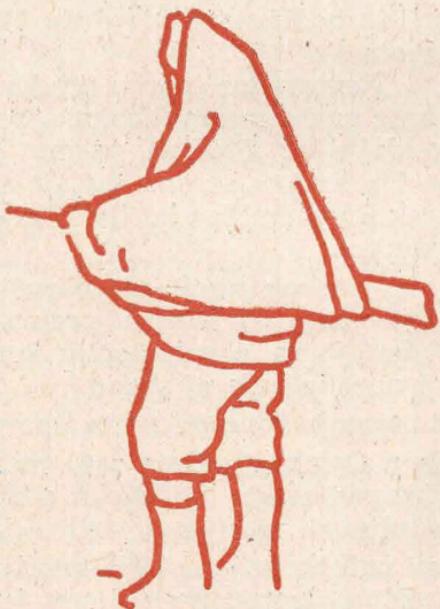
Dođe i 14 jun. Ovog dana čemo se oslobođiti tog prokletog kanjona. A možda nas je on spasao svojim vrletima i šumama? Posle 4 sata puzanja uza stranu zatekli smo u jednoj lastvi oko 30—40 ovaca i jednog čču. Mislim da se zvao Delić. To je onaj što je juče dao ono jagnje. Pristao je da ode na vrh brda, ispod sela Crne Gore, da vidi da li se tamo još nalazi logor Nemaca i Italijana, i da traži vode ili snega, jer nas je žeđ teško morila. Posle četiri-pet sati vratio se s malo snega i ispričao nam tužne vesti. Kaže da su Italijani jutros zapalili i poslednju kolibu u selu i otišli u pravcu Štulca i Žabljaka, poubijali nekoliko žena i tri stara čoveka. Zatim, da se kreću velike kolone Nemaca i Italijana od Pive, preko Nedajna i Sušice, u pravcu Štulca i Žabljaka. Priča se da su poubijali mnogo naroda, a da izvestan broj ljudi vode sa sobom. Pljačkaju sve što nađu. Šta je bilo oko Pive i Sutjeske niko još ne zna. Borbe se čuju oko Zelengore i dalje u pravcu Sarajeva.

U sutan smo se rastali. Pokaza nam put za Tepce i pođe da prihvati ovce, pa će i on na brdo.

Noć je lepa. Žurimo se, ali glad, a pogotovu žeđ, sušila je grlo. Steže nam gušu. Nešto posle ponoći spustili smo se niz neke strme i besputne strane. Morali smo da se klizamo jer se na nogama nije moglo. Najzad smo stigli u neku hrastovu

šumu. Tu smo se odmorili. Uzoru smo pošli i popeli se na jedno šumovito brdo odakle smo čuli lavež psa, a zatim videli vatu. Ovo nas je povuklo da krenemo napred. Išli smo dosta dugo. Ipak smo stigli. To je zbeg porodice Obradovića. Oni su nas lepo primili i dali nam pomalo mleka, drugo nisu ni imali. Preko njih smo uhvatili vezu s terencima. Istoga dana u Vodenoj Pećini sastali smo se sa: Vojom Đerkovićem, Stojanom Žugićem, Vinkom Obradovićem i još nekoliko drugova i drugarica. Ceo dan smo se dogovarali šta da se dalje preduzme. Stojan Žugić je dobio zadatak da s jednom grupom krene za Crvenu Gredu — Rutulje, da uspostavi vezu sa Jezerima i Sinjajevinom. Ja sam se priključio toj grupi. Posle 20 dana uhvatio sam vezu s Jezdom Lovrićem kome sam predao ceduljicu od Voja Lekovića ... Tada sam odahnuo i sebi rekao: »Eto, tek sad si izvršio zadatak ...«

Mihailo ŽUGIĆ

NA ZGARIŠTIMA

o konfiguraciji zemljišta Piva¹ spada među najteže i najneprohodnije terene naše zemlje. Tu danas živi oko 11 hiljada stanovnika koji se bave uglavnom stočarstvom. Plužine su danas sedište opštine (komune). To je mesto u kome je 1942 godine boravio drug Tito sa Vrhovnim štabom.

Neposredno pored Plužina protiče Piva, a kroz samo mesto Vrbnica, pritoka Pive. Nešto dalje od Plužina prema jugu u Pivu se uliva i Komarnica. Upravo tu se ona sastaje sa Sinjcem kako se i zove izvorni krak Pive. Dubina korita koje usecaju ove reke iznosi i do 1.000 metara.

Pre rata je ovaj visok planinski obruč prosecao jedan jedini put — koji je vodio od Nikšića prema Bajovom Polju (Pivska Župa). Rađen je za eksploataciju šume, a za druge svrhe tome kraju i narodu nije ni služio.

Zimi snegovi otsecaju Pivu od sveta i po nekoliko meseci.

O Pivi u našem Oslobodilačkom ratu može se mnogo šta kazati. Mnogi je drugovi znaju po teškim situacijama koje su za vreme rata preživljavali na njenoj teritoriji.

Krajem maja i početkom juna 1943 neprijatelj je sa svake strane izbjiao na Pivu. Ispred sebe imao je preko pedeset rasturenih sela. Za nekoliko dana to više nisu bila sela već zgarišta i grobnice.

¹ Teritorija današnje Opštine Plužine, čije se granice protežu grebenom Durmitora pa preko Vojnika, Golije, Ledenice, Lebršnika, Volujaka, Maglića, sastavaka Pive i Tare pa dalje rekom Tarom do ispod Durmitora.

Posle proboga Glavne operativne grupe sa Vrhovnim štabom iz obruča Pete neprijateljske ofanzive neprijateljska komanda izdala je naređenje da se uništava sve što, na bilo koji način, može pomoći ili biti od koristi partizanskoj vojsci. Fašistički vojnici su se potrudili da to naređenje do kraja sproveli u delo, i za kratko vreme oni su Pivi uzeli preko dve hiljade života.

Mnogo su dana Pivom vođene borbe u toku ove najveće i najteže ofanzive u našem Oslobođilačkom ratu. Juriši su smenjivali juriše, napadala je i branila se naša vojska, probijala i probila višestruke obruče. Nemoćan da uništi naše jedinice, neprijatelj je pristupio pretraživanju terena, masovnom ubijanju i uništavanju zbegova naroda toga kraja i paljenju sela.

Prve formacije neprijatelja koje su, od Nikšića, preko Vojnika i Javorka, prodirale u Gornju i Donju Breznu, otkrile su, pomoću pasa, zbegove seljaka iz tih sela. Zbog brzine pokreta neprijatelja seljaci nisu imali vremena da preduzmu sve mere predostrožnosti i obezbede tajnost smeštaja. Nisu poubijali pse, pevce i drugo što otkriva mesto boravka, te su u Gornjoj Brezni, ispod samog Vojnika, u mestu zvanom Lug, Nemci brzo otkrili, pohvatili i poubijali seljake, a potom popalili celo selo. Na tom mestu je posle rata podignut spomenik.

To isto su Nemci učinili i u Podprisoju, u Donjoj Brezni. Pećina i ozidina, u koje su dovodenici na najzverskiji način ubijani seljaci iz tih sela, i danas jezivo deluju, potsećaju na strašne dane toga kraja.

Teška, možda i najteža, zlodela nemačkih jedinica zabeležena su u mestu zvanom Dola kod sela Miljkovca. Tu su Nemci sakupili zbegove iz: Bajova Polja, Dube, Bukovca, Miljkovca i Rudinica — oko 400 ljudi, žena i dece. Sve su ih ubili i spalili. Niko nije ostao ni da kaže kako je to bilo. U tim selima ima domova zauvek ugašenih, a u mnogim porodicama ostao je živ samo po jedan, retko po dva člana.

Ni seljaci iz Seljana i Goranska na Zakamenu i iz Zavodista nisu mnogo bolje prošli. Oko 70 žitelja tih mesta spalili su Nemci. Zverstvo je prevazilazilo sve granice. Zatvarali su narod u pojate, sipali oko njih petroleum i benzin, pa ih palili. Ako bi neko i pokušao da provali zapaljenu pojatu i pobegne, bio bi izrešetan zrnima iz automatskog oružja, postavljenog svuda naokolo. I pored toga, iz takve vatre jedan je ipak uspeo pobeći. On danas priča kako je to sve bilo: kako su pištala deca, kako su ih rukama obavijale majke koje su, zajedno sa decom u najtežim mukama, u dimu i vatri umirale. A neprijatelj je pirovao.

Plužine je zadesila teška sudbina. U njima je uništeno oko 65 života, zapaljene su 23 kuće, 17 štala i letnjih koliba. I sve drugo što su našli, Nemci su uništili.

U Jasenu su vođene borbe oko 5 dana. U njemu su Nemci ubili oko 40 ljudi, žena i dece, zapalili oko 22 kuće i 40 štala i koliba.

Selo Stabna je doživelo tešku sudbinu. Tu je na najzverski način, uništeno, preko stotinu života. Pohvatane ljude, žene, starce i decu Nemci su ubacili u kolibu i sa njenih vrata ubijali ih puškomitrailjezom. Bilo je slučajeva da deca, u jezivom paklu kolibe, pre nego što ih kuršumi pogode, padnu u nesvest. A kad su Nemci, misleći da su ih sve poubijali, otišli, deca su, dolazeći svesti i videći krv i tela svojih roditelja, počinjala zapomagati i vrištati. To bi ponovo privuklo Nemce, te su se vraćali i ubijali ih.

Brljevo je doživelo sudbinu onih sela koja su teško stradala. Nemci su decu iz kolevke, pronađenu u zbegovima, bacali živu niz bregove čije su strmine iznosile i po nekoliko stotina metara. Nevina tela dece ostajala su po liticama i drveću, nikad više sakupljena.

Tako bi, manje-više, moglo da se nabraja o svim selima Pive.

Koliko je u Pivi poginulo ranjenih i bolesnih boraca naših brigada to se, sigurno, neće nikada tačno znati. Samo jedna grobnica na Šćepan-Polju skriva u sebi preko 500 junaka našeg rata i Revolucije koji su, na teritoriji Pive ostavili svoje mlade živote.

Tako se pomešala krv boraca i naroda i tu, u utrobi Pive. Od Durmitora do Volujaka i od Ledenice do Vučeva svetli ponosno preko dve hiljade grobova. Tu su ostavili živote mnogi naši borci i rukovodioci, radnici, seljaci, đaci, studenti, Kragejevčani, Beograđani, Spiličani, Kraljevčani, Užičani, Mostarci, Banjaci, Kordunaši, Crnogorci... I ko sve zna odakle — od Makedonije do Hrvatske i od Crne Gore do Slovenije.

*

Posle razbijanja delova Treće divizije na Sutjesci, tamo iza Volujaka, ponovo su se mnogi naši borci i rukovodioci, preko Pive i njenih zgarišta, kroz neprijateljske položaje, probijali ka Crnoj Gori da bi se tamo opet svrstali u čete i bataljone.

Ivan Milutinović, član CK KPJ i član Vrhovnog štaba, koga su Pivljani dobro poznavali, voleli ga i verovali mu, probijao se od Sutjeske do Ledenice od 12 do 17 juna. Bilo je sa njim još drugova. Ako je usput i naišao na nešto čime bi

se gladan nahranio, nije htio uzeti. Znao je da je ostalo u škripu gladno dete koje treba nahraniti. A on je, kao i svi drugi koji su se vraćali sa Sutjeske, živeo od sremuše i bukove kore.

Po povratku na suprotnu stranu Pive, on je prvim komunistima na koje je naišao u putu davao nove zadatke. Ostavio im je u dužnost da sve one koji su se vraćali sa Sutjeske upućuju pravcem kojim je prethodnog dana prošao Blažo Jovanović; da se, po mogućnosti, povežu sa Simom Miloševićem i Goranom Kovačićem, koji se nalaze negde u Vrbnici i da ih prebacu na teritoriju Crne Gore; da smeste ranjenike koji se ne mogu dalje kretati itd.

U situaciji kakva je tih dana bila u Pivi nije bilo lako izvršiti bilo kakav zadatak. Ljudi su bili izbezumljeni, svi su isli da traže svoje, da ih prepoznaju. Malo je ko znao ko je kome ubijen i koga nema. Od izgorelih ni traga ni glasa. Mrtvi su unakaženi sekirama i samo se po odelima mogu prepoznati. U Pivi je opšta pustoš i tuga.

No, i pored toga, ubrzo se uhvatila veza sa Izgorima i saznao se da je grupa iz Izgora produžila u pravcu Bosne, za glavninom, a da su Milošević i Goran ubijeni.

*

Grupa koja se nalazila sa Blažom Jovanovićem — u njoj je bilo članova Pokrajinskog komiteta, članova okružnih, sreških i mesnih komiteta — imala je 60 do 70 drugova. Neopăzena, ona je 11 juna danila na domaku neprijatelja, na udaljenosti oko 500 metara. Iznad same Sutjeske, tj. između Maglića i Sutjeske, od grupe je formiran bataljon koji se neopăženo probio kroz neprijateljski položaj i pozadi njega, skoro na istoj udaljenosti kao i prethodnog dana, danio na Prijevoru. Teško je shvatiti čak i vojniku da je u takvoj situaciji bataljon mogao biti toliko drzak i ostati na takvom rastojanju od neprijatelja.

Bataljon je, po planu, trebalo da ide sa našim jedinicama prema Borču i Izgorima, a odatle da se, preko Hercegovine, probije u Crnu Goru. No situacija se bila izmenila. Ostao mu je jedino pravac Prijevor — Trnovačko Jezero, preko Voljaka, u Pivu. Tamo, odakle najviše Nemaca prelazi iz Pivske Župe na Sutjesku.

U pokretu od Trnovačkog Jezera bataljon je naišao na Nemce. Oni su, izgleda, tu logorovali. Bataljon nisu primetili, kolona se povratila nešto nazad, pa je skrenula levo, na pravac ka Brlavu.

Bataljon je celu noć maršovao i u zoru naišao na dim u šumi. Nije se znalo ko može biti tamo. Patrola je ispitala i

ustanovila da je to zbeg Pivljana iz Brljeva. Oni su pričali o stradanjima naroda, skupili su za bataljon nekoliko jagnjadi i nešto mleka, od onoga što su sačuvali od nemačke vojske. U Budnju i Brljevu bilo je još Nemaca, samo se nije znalo koliko ih je.

Bataljon je uveče krenuo prema Budnju i tamo se ponovo sreo sa Nemcima koji su palili selo. Zbog toga je morao skrenuti desno, sa namerom da izbije u Miloševiće. Prošao je između dve nemačke kolone, od kojih se jedna kretala od Miloševića prema Stabni, a druga, posle paljenja Budnja, u pravcu Miloševića i dalje ka Stabni.

U podnožju Žagrice, po prelasku preko Vrbnice, bataljon je stao da se malo odmori. Nije prošlo dugo, a naišla je kolona Nemaca od Plužina, koja se kretala u pravcu Stabne.

Patrola je otišla da ispita Panos, vrh Žagrice i Zabrdje, a u to vreme naišao je jedan seljak iz Miloševića, koji je upoznao bataljon sa situacijom na Zabrdju, Muratovici, Smriječnu i prema Ledenici. On je, sa svojom familijom i ostalim seljacima, da bi spasao živote, pobegao tamo daleko za Ledenicu, a sada je došao da vidi da li je selo ostalo ili je popaljeno.

Bataljon je produžio uz Žagricu. Tu, uz tu Žagricu, nije izišlo mnogo ljudi, a nije ni ranije, pa, verovatno, neće ni danije izići ni jedna jedinica.

Po izbijanju na Zabrdje bataljon je produžio preko Muratovice u pravcu Ledenice i tamo je naišao na zbeg naroda. Tu je ostao, odmorio se i nahranio: tu je izdvojen Glavni štab za Crnu Goru, održan je sastanak članova Pokrajinskog komiteta itd.

Ovaj bataljon imao je veliki značaj za oživljavanje nade i vere u bolje dane toga kraja i naroda. I ne samo toga kraja. Od ovog bataljona ubrzo su se stvorile nove jedinice.

Janko TADIĆ

DURMITORSKI KRAJ U PLAMENU

toku njemačke operacije »Švarc«, ili Bitke na Sutjesci, kako je mi nazivamo, neprijatelj je htio da uništi ne samo jedinice Glavne operativne grupe, nego i stanovništvo teritorije na kojoj je trebalo da se izvrši opkoljavanje i uništenje naših snaga. Raspolažemo fotokopijom zapovijesti komande njemačke 1-ve brdske divizije od 14 maja 1943 sa prilogom¹ iz koje se to najbolje vidi, a zločini koji su tu izvršeni pokazuju da su se dosljedno izvršavala naređenja.

U tom dokumentu, pored ostalog, стоји:

Prema stanovništvu trupe treba da nastupaju bezobzirno i surovo i razaranjem napuštenih naselja i uzimanjem svih zaliha hrane neprijatelju oduzeti svaku mogućnost za život i dejstvo...

... Sve stanovništvo na prostoru 1 brdske divizije smatrati komunistima i prema njemu postupati kao prema komunistima. Sve kuće komunista razoriti...

Granica Durmitorskog kraja² proteže se linijom Šćepan Polje — Vučevu — planinama Maglićem, Biočem, Goljom, Vojnikom, zatim Krnovo Polje gdje presijeca cesta Nikšić — Šavnik, i dalje preko pl. Lole i Sinjajevine, a onda silazi na rijeku Taru ispod sela Dobrilovine i odatle lijevom obalom Tare ide do Šćepan-Polja.

¹ Mikroteka, Arhiv Vojnog istoriskog instituta JNA.

² Durmitorski kraj zahvata ustvari teritoriju Drobnjaka, Jezera, Pive, Uskoka i Šaranaca. Ranije je to obuhvatao Durmitorski srez, a sad su 3 opštine sa sjedištem u Žabljaku, Šavniku i Plužinama.

Po prirodnim ljepotama ovo je jedan od najljepših krajeva u našoj zemlji, a naročito masiv Durmitora sa divnim ledničkim jezerima od kojih se naročito ističu Crno i Zminje Jezero u neposrednoj blizini Žabljaka. Ali to nije ni jedina ni najbitnija njegova karakteristika. Kraj je mnogo poznatiji po svojim borbenim i slobodarskim tradicijama. Ti gorštaci nijesu prestajali da se bore protiv Turaka sve do konačnog oslobođenja. Oni su se borili i za vrijeme II svjetskog rata protiv austrougarske vojske. Za čitavo vrijeme postojanja stare Jugoslavije, tamo nije prestajala politička borba protiv nenašnih režima. KPJ imala je ogroman uticaj.

Kad je počeo ustanak u Crnoj Gori jula 1941 godine, on je u Durmitorskem srežu bio zaista opšti. Narod se odazvao pozivu Komunističke partije i listom se latio oružja i kroz nekoliko dana čitav srez je bio sloboden. Sve italijanske pade bile su razoružane i zarobljene.

Sredinom avgusta srez je ponovo okupiran da bi u oktobru ponovo bio sloboden. Na toj slobodnoj teritoriji, ili kako su je partizani nazivali »Durmitorska republika«, izgrađivala se i učvršćivala narodna vlast koja je postigla izvanredne rezultate. Udarne čete i bataljoni sa teritorije Durmitorskog sreža borile su se u istočnoj Bosni, Sandžaku i Hercegovini. Ta teritorija bila je za duži period naša najsigurnija baza. U neposrednoj blizini Žabljaka trebalo je da se izvrši krajem februara i početkom marta 1942 spuštanje iz aviona ratnog materijala od Crvene armije, ali do toga nije došlo. U partizanskoj bolnici na Žabljaku liječili su se ranjeni partizani iz Crne Gore, Sandžaka i Srbije još krajem 1941 godine.

U toku tzv. Treće neprijateljske ofanzive, odnosno početkom juna 1942, teritoriju sreža su okupirali Italijani u saradnji sa četnicima. Otada pa do sredine aprila iduće godine vlast su imali četnici. Oni su sprovodili najcrnji teror i nasilje, ali slobodarski duh naroda nijesu mogli uništiti. Ogromna većina ostala je vjerna svojim slobodarskim tradicijama. A kad su se u aprilu 1943 u blizini sreža pojavile prve naše jedinice pri povratku iz Bosne, narod je ponovo uzeo oružje i, ne čekajući dolazak jedinica, pod rukovodstvom komunista obračunavao se sa četnicima. Kad su naše jedinice došle u oslobođeni Žabljak, Šavnik, Njegobuđu i druga mjesta, narod im je predavao magacine pune hrane i druge opreme koju su četnici bili primili od Italijana.

Iako dosta siromašan i opljačkan od četnika, narod je nesebično davao hranu za naše jedinice, a naročito za ranjenike, jer se najveći broj naših bolnica nalazio na ovoj teritoriji poslije dolaska iz Bosne.

Otpočela je nova neprijateljska ofanziva, koja je imala za cilj uništenje naše Glavne operativne grupe. Plan neprijatelja bio je: prvo izvršiti strategiski okruženje, a zatim obruč stezati do taktičkog povezivanja jedinica. Posljednji čin — taktičko okruženje i uništenje naših snaga — trebalo je da se izvrši na platou Pivske Planine, između rijeka Pive, Tare i pl. Durmitora.

Kad se vidjelo da je počela nova neprijateljska ofanziva, Vrhovnom štabu bilo je jasno da će neprijatelj biti veoma surov i da će nastojati da uništi ne samo naše jedinice već i narod na prostoriji na kojoj će se operacija odigrati. Zbog toga je naređeno Komandi Durmitorskog vojnog područja da preko komandi mjesta upozna sve narodne odbore, kako bi oni blagovremeno upoznali narod o pretstojećoj opasnosti, da bi se na vrijeme sklonili u planine i na taj način sačuvali svoje živote.

Narodni odbori su veoma savjesno izvršili ovaj zadatak. Najveći dio naroda je shvatio ozbiljnost situacije i činio je sve za spas života. Neki su se kolebali ne mogavši odmah da se odvoje od svoje imovine u koju su ugradili sav svoj znoj i trud, računajući ipak da neprijatelj neće ubijati stanovništvo. Bilo je i onih koji su pod uticajem četničke propagande smatrali da je najbolje ako ostanu, jer će, računali su, kao i ranije, sa okupatorima naići i četnici i spasti ih. Ti su najčešće stradali jer okupator nije pravio nikakve razlike u tom pogledu. Postoje mnogobrojne izjave ljudi koji su bili svjedoči tih zločina kao i zvanični dokumenti Komisija za utvrđivanje ratnih zločina. Sve te zločine počinile su jedinice SS divizije »Princ Eugen«³ njemačke 1-ve brdske divizije, italijanske divizije »Ferara« i »Venecija« i bugarski 61 pješadijski puk.

Glavne snage SS divizije »Princ Eugen« nastupale su od Nikšića prema Šavniku i poslije vrlo oštih borbi sa jedinicama Pete crnogorske brigade ušle su u Šavnik 29 maja oko podne. Jedan dio snaga ove divizije nastupao je od Nikšića, preko Gornjeg Polja u pravcu Pive (Brezna), dok je lijeva kolona, jačine oko jednog bataljona, nastupala od Avtovca preko Ravnog u pravcu Plužina. Do 30 maja jedinice SS divizije »Princ Eugen« izbile su na lijevu obalu Pridvorice, odnosno r. Komarnice i Pive, tj. od Šavnika pa do sela Brljeva.

Prije nego što su ušli u Šavnik, Nijemci su naišli kroz selo Mokro i odmah počeli da ga pale. Što nijesu uspjeli da popale u toku prvog dana, popalili su idućih dana. Od čitavog sela ostalo je svega nekoliko kuća.

³ Najveći dio SS divizije sačinjavali su Nijemci sa teritorije Jugoslavije — »folksdjojčeri«, dok su komandni kadar i specijalisti bili iz Njemačke.

Čim su se povukle naše jedinice sa Krnova, narod se, ne čekajući Nijemce sklonio u zbjegove po planini Vojniku. Bila su uglavnom dva zbjega. Jedan zbjeg nalazio se na sjevernim padinama Vojnika kod mjesta Kondžila, a drugi u Vojniku iznad sela Mokrog, većinom u dvije pećine između kojih postoji mali otvor.

Jednog dana došla je do pećine grupa Nijemaca. U pećini je nastala panika, jer su se bojali da će ih pronaći. Istina iz druge pećine postoji otvor, ali je ovaj dio veoma uzan (jedva se čovjek može provući!). Unutra se nalazilo oko 90 muškaraca, žena i djece. Kad su Nijemci bili na nekoliko desetina metara od pećine, unutra se odigrao tragičan događaj, jedinstven u toku čitavog našeg Narodnooslobodilačkog rata.

U pećini je, pored ostalih, bilo i dijete Bogića Poleksića, staro nekoliko mjeseci. Po nesreći, baš u momentu kad su se Nijemci približavali pećini ono je plakalo na sav glas. Izgledalo je da će njegov plač otkriti prisustvo čitavog zbjegova. Njegova majka Milja činila je sve da ga umiri, ali ništa nije pomoglo. U tom momentu neka je žena dobacila da dijete treba udaviti da svi ne stradaju.

I sama svjesna teške tragedije koja bi se odigrala u pećini i to, kako se, eto, već i shvata, zbog tog nesrećnog djeteta, majka je molila da dijete uguši neko drugi, jer se ona nije mogla odlučiti na taj korak — da oduzme život svome djetetu. No, kad niko nije htio to da učini, ona ga je sama ugušila, računajući da će ta njena izvanredna žrtva biti spasonosna za sve ostale.

U tom momentu stigli su Nijemci na ulaz u prvu pećinu. Tu su našli starog Dimitrija Poleksića sa unučetom od 2 godine na rukama. Nijemci su na istom mjestu ubili i njega i dijete. U pećine nijesu ulazili, ali su pucnji ispred prve pećine izazvali paniku i gužvu u drugoj. Počeli su da se izvlače kroz uzani otvor, ali Nijemci to nijesu primijetili, pa su produžili u suprotnom pravcu. Ubili su još jednog starca i na tome se završilo.

Slučaj u pećini je težak i potresan. On govori kakve je gorkе časove preživljavao narod i kakva je sve zvjerstva neprijatelj činio. Kol'jevka u kojoj se nalazilo dijete, a koje je žrtvovano da bi se ostali spasli, stoji i danas u toj pećini. I stajaće još dugo kao gorka uspomena na sve ono što se tih dana odigravalo.

Nijemci su neprestano tragali za zbjegovima. Srećom, druge nijesu pronašli, tako da su relativno malo ljudi uspjeli da uhvate i ubiju. Iz čitavog sela ubili su 8 ljudi. Njih su uglavnom hvatali pojedinačno. Miloša Stankovića uhvatili su kad se iz Kondžila vratio kući da ponese za porodicu nešto

hrane koju je bio zakopao blizu kuće. Naredili su mu da ih vodi do zbjega, a kad on to nije učinio, ubili su ga na putu.

Selo Mokro skoro čitavo je spaljeno. Ostalo je svega nekoliko kuća, dok je stoka i ostala imovina skoro sva opljačkana.

Nije mimođeno ni malo selo Gradac, koje se nalazi odmah pored Mokroga. Narod se sklonio po zbjegovima u planinu Vojnik, gdje je ostao sve do povlačenja neprijatelja. Ipak, 5 ljudi je pojedinačno uhvaćeno i ubijeno. Selo je djelimično spaljeno, a stoka odvedena.

Pošto su Nijemci zauzeli Šavnik, a uskoro zatim i Turiju zapadno od Šavnika, izviđački dijelovi stigli su 30 maja prije podne u selo Pridvoricu. Selo je bilo napušteno. Jedinice Pete crnogorske brigade povukle su se i posjele položaje na desnoj obali Komarnice, a narod se sklonio po zbjegovima u pl. Vojnik i u stijene duž r. Pridvorice. U selu su ostali samo Milosav i Ruža Jauković, stari preko 70 godina. Sa njima se nalazila i starica Pava Paraušić, takođe stara oko 70 godina. Oni su računali da njima starcima neće vojska ništa učiniti. Pogotovu samohrana Ruža, koja je godinama bila vezana za postelju i skoro nepokretna.

Prije nego što su Nijemci stigli, Milosav je pošao do zbjega koji se nalazio ispod sela u stijenama sa namjerom da se opet vrati, a Pava je otišla svojoj kući u selo Skok, pola kilometra udaljeno od Pridvorice.

U međuvremenu stigli su Nijemci. Staru Ružu našli su ispred kolibe, ubacili je unutra, vrata zatvorili, a onda kolibu zapalili. Tako je ova samohrana, bolesna starica živa izgorjela u kolibi na najvećim mukama. Nije bolje prošla ni starica Pava, izuzev što se manje mučila. Nju su stigli na putu blizu kuće i odmah ubili.

Poslije borbe koja je trajala čitavog dana, Nijemci su 30 maja do noći zauzeli sela Pridvoricu, Skok i Pošćenje. Idućeg dana sva tri sela su spaljena. Od ukupno 143 zgrade spaljeno je 137. Ostalo je svega 6 zgrada, i to 4 u Pošćenju, a po jedna u Pridvorici i Skoku.

Nijemci nijesu uspjeli da dođu do zbjegova. Ali su ipak uspjeli da uhvate jednu grupu ljudi i, razumije se, da je cijelu pobiju. Broj ubijenih bi bio manji da neki nijesu lakomisleno povjerovali Nijemcima i njihovim uvjерavanjima da im se ništa neće desiti.

Prvog dana kad su naišli Nijemci, Vojin Bašović, seljak iz Pošćenja, naišao je na grupu Nijemaca koji su postavljali telefonsku liniju. Njega nijesu dirali, čak su mu dali i cigaretu. Rekli su mu da nema čega da se plaši, da oni neće nikoga dirati, a tako isto ni njihovu imovinu. Stoga treba da javi

narodu koji se sklonio da se svi mogu slobodno vratiti kućama. Bašović je zaista i učinio kako su mu rekli. Došao je u zbjeg i sve ispričao, nagovarajući narod da se vrati.

Iako je život u zbjegu bio veoma težak, zbog rđavog vremena, oskudice u hrani, što je naročito teško pogađalo djecu, narod nije htio da povjeruje Nijemcima, niti se vraćao. Bilo je izvjesnog kolebanja, pa se na kraju vratilo svega osam ljudi zajedno sa Vojinom Bašovićem. Njih su Nijemci sve pohvalili i pod stražom uputili do sela Mokrog, da bi otuda prenosili municiju prijekim putem. Teret koji su nosili bio je težak, a pratnja nije imala milosti, niti im je dozvoljavala da se odmaraju. Padali su od umora ali su se pod batnama dizali i dalje nosili. Stari Jovan Bašović ionako je bio na izmaku snage. Nosio je sanduk municije, posrtao i padao, trpeći svak put batine. Kad je prešao r. Pridvoricu i krenuo uz brdo, snaga ga je potpuno izdala i pao je pod teškim bremenom. Uzalud su ga nemilosrdno tukli, on se nije mogao dići. Hitac iz pištolja prekratio mu je muke.

Ostali su nastavili da nose sanduke ali je sve snaga izdavala. Kad su bili već sasvim iscrpeni, Nijemci su ih sve pobili. Jedino je Ćiro Čorović uspio da ranjen pobegne.

Pored ove grupe, Nijemci su uspjeli pojedinačno ili po manjim grupama da pohvataju još 14 muškaraca i žena iz ova tri sela. Sve su pobili tamo gdje su ih uhvatili.

Iako su ostali svega nekoliko dana, Nijemci su u Šavniku i okolnim selima počinili, sem ovih, još niz zločina. Tako su u samom Šavniku uhvatili 5 starijih ljudi (sav ostali narod bio je izbjegao) i zatvorili u jednu staju koju su poslije toga zapalili. Ti starci su živi izgorjeli zajedno sa stajom. Sem ovoga, Nijemci su zapalili 12 kuća, a iz ostalih opljačkali sve što su našli od vrijednosti.

Ni selo Dobra Sela nije mimošao neprijatelj. Dvanaest ljudi su Nijemci spalili u kućama, a 6 su strijeljali tamo gdje su uhvaćeni. Plamen je progutao 70 zgrada, a stoku i svu ostalu imovinu neprijatelj je opljačkao.

Selo Slatine takođe je stradalo. Osam ljudi je ubijeno, a znatan broj su Talijani kasnije internirali. Pljačka i paljenje nijesu ni ovdje izostali.

Malo selo Previš kraj Šavnika, takođe je bilo žrtva njemačkih zločinaca. Narod se bio sklonio po zbjegovima te se najvećim dijelom spasio. Ali je jedan broj bio uhvaćen i pobijen. Porodica Tomić, koja je brojala 8 članova, bila je uhvaćena i sva zajedno u kući živa spaljena. Roditelji sa šestoro djece umirali su na strašnim mukama, a Nijemci su nedaleko od kuće stajali i sve to hladno posmatrali. Sem ove porodice, oni su uhvatili još 5 ljudi i odmah pobili.

Susjedno selo Godijelja spaljeno je do temelja. Narod se sklonio po zbjegovima prvo u planinu Ivicu, a kad je uvidio da mu ni tu nije sigurno, prebacio se u planinu Bolj. Zahvaljujući tome, Nijemci nijesu nikoga ubili. Izgorjelo je oko 70 kuća iz kojih su Nijemci opljačkali sve što su našli od vrijednosti, a tako isto i stoku.

Dok je komanda SS divizije »Princ Eugen« vršila pripreme u cilju daljeg nastupanja preko Drobnjaka i južnih padina Durmitora, a i u pravcu Žabljaka, nastala je nova situacija koja je uticala na prvobitni plan, odnosno na dalje dejstvo njemačkih jedinica. Iako doduše dosta kasno, neprijatelj je došao do zaključka da se otsudna borba vodi na Sutjesci i da je naša namjera probiti se iz obruča na tom pravcu (to on ranije nije očekivao, a tu su mu bile najslabije snage).

Zbog toga se glavnina snaga SS divizije »Princ Eugen« povlači za Nikšić, a odatle preko Gacka hita u pravcu pl. Maglića i Sutjeske. Mjesto SS divizije pravcem Šavnik pa preko Drobnjaka i desnom stranom rijeke Komarnice odnosno Pive nastupala je italijanska divizija »Ferara«. No, o njenim zločinima biće riječi kasnije.

Jedinice SS divizije »Princ Eugen« koje su nastupale od Nikšića prema Pivi, stigle su prvo u Gornja i Donja Brezna, čije se stanovništvo sklonilo u zbjegove, prije nego što su došli Nijemci. Najveći dio nalazio se u planini Vojniku na prostoriji Paljevini, dok je jedan dio bio u šumi duž lijeve strane rijeke Komarnice. Zbjegovi su organizovani na više mjesta, obično po nekoliko porodica, a sve da bi se lakše sakrili i održali.

Jedna grupa od nekoliko porodica iz Gornjih Brezana sklonila se u Brijeg⁴ kod mjesta zvanog Sanduci. Tu su ljudi pronašli jednu pećinu u koju su se smjestili, vodeći strogo računa o tome da se što manje kreću u toku dana, kako ne bi bili primijećeni od strane Nijemaca. Tako su proveli četiri dana. Petog dana, u samu zoru, pošle su dvije djevojke da zahvate vode sa Komarnice. Gusta šuma skrivala ih je sve do same rijeke. Ali neposredno oko rijeke nije bilo šume. Iako su hitro zahvatile vodu i izgubile se ponovo u šumi, Nijemci su ih primijetili, ocijenili da se na toj teritoriji nalazi zbjeg i patrola je pošla da ga traži.

Poslije dužeg traganja patrola je stigla pred pećinu i iznenadila ovaj mali zbjeg tako da niko nije imao mogućnosti da bježi. Cijevi okrenute na goloruki narod bile su ozbiljna opo-

⁴ Brijeg je odomaćeni naziv za jednu stranu kanjona rijeke u tom kraju (Tare, Pive, Komarnice) pa će ga tako i upotrebljavati.

mena da je nemogućno pobjeći. Što je najgore, tu su bile žene i djeca, tako da muškarci i radi te nejači ne bi preduzeli ništa za svoj spas.

Nijemci su naredili da svi iziđu iz pećine, a onda su ih potjerali do na vrh Brijega. Tamo su ih zadržali, izvršili pretres i, pošto su im uzeli sve stvari od vrijednosti, muškarce, njih 6, potjerali su a žene i djecu ostavili. Sa ovom šestoricom nalazila su se još 2 seljaka, koje su Nijemci ranije uhvatili.

Iz ove grupe izdvajili su Nedjeljka Tadića, seljaka iz Gornjih Brezana, koji je bio sa zbjegom u pećini i odveli kod komandanta. Poslije saslušanja, vratili su ga do grupe. Sjedjeli su ljudi neko vrijeme očekujući svakog momenta ono najgore — smrt. Još nijesu bili svezani pa su, iako je bila kod njih straža, mogli bar pokušati da bježe, jer šuma je bila blizu. No nijesu mogli ni pogledima da se dogovore, a pojedinac sam nije bio spremjan da to učini.

Oko 18 časova, kad su vojnici počeli primati večeru, povozali su ove ljude konopcem i dali im po cigaretu.

Poslije večere jedna patrola povela ih je svezane do mesta Kondžila. Jedan od svezanih — Ljuba Radojević, uspio je nekako da izvuče ruke, ali u momentu kad je htio da bježi, uhvatio ga je jedan Nijemac i poslije kraćeg gušenja Ljubo je uspio da se otme. Nažalost, nije daleko odmakao. Ostali vojnici iz patrole otvorili su vatru na njega i on je pao smrtno pogoden.

Malo zatim stigli su prema ostaloj sedmorici svezanih i opalili plotun u njih. Pali su svi kao pokošeni na zemlju, a iz rana šibala je krv i zgrušana stajala na travi. Ostao je živ jedino Nedjeljko Tadić. Njega je zrno okrznulo povrh glave — zahvatilo mu samo kožu. Rana, iako je bila laka, krvarila je i preko lica krv je tekla na zemlju. Pored njega, smrtno pogoden, ležao je Milosav Radojević. On je još davao znake života, pa su mu ispalili još jedan metak u glavu. Nedjeljko je ležao bez znaka života. Za njega su sekundi izgledali dugi kao vječnost. On je bio između života i smrti. Jer, ako Nijemci ne primijete da je živ, biće dobro, proći će i neće u njega pucati. Nije gubio prsebnost i to ga je spaslo. Čutao je i nije davao znake života. Znao je da se mrtvacu same oči ne zatvaraju pa ih je zato i držao otvorene, ne trepući. Kad je naišao Nijemac koji je pištoljem ubijao preživjele, pogledi su im se za trenutak sreli, ali Nijemac je stekao utisak da je Nedjeljko zaista mrtav pa je produžio dalje. Naišao je drugi koji je nosio sjekiricu i njome tukao po glavi one koji su mu se učinili još živim. I ovoga puta Nedjeljko je imao sreće, jer je ovaj prošao pored njega misleći da je mrtav. Ali, tu nije bio kraj njegovim patnjama.

Njemačkim razbojnicima još je bio potreban konopac, pa ga je sa mrtvih ruku trebalo skinuti.

Da li će i ovog puta uspjeti, pomislio je Nedjeljko. I čekao. A to čekanje je bilo vječnost — bez kraja. Ali, prisebnost ga nije napuštala. Kad su i njegove ruke bile odriješene, napravio je neprimjetan trzaj i one su tromo skliznule niz »ukočeno ti-jelo« kao i ostalim mrtvacima i pale na zemlju. Uskoro su se Nijemci, koji su izvršili strijeljanje, udaljili izuzev jednog, koji se zadržao kratko vrijeme da se uvjeri da li su svi zaista mrtvi, pa je i on krenuo za ostatim.

Sunce se polako spremalo na počinak. Zadnji zraci padali su na vrhove stjenovitog Durmitora, oko čijeg su se podnožja još neprestano vodile borbe. U podnožju pl. Vojnika na pro-stranoj zelenoj livadi ležala su ukočena tijela strijeljanih ljudi, a među njima i Nedjeljko. On je razmišljao neprestano o tome kako pobjeći odavde. Pokrenuti se nije smio, jer je pretpostavljaо da se neko od Nijemaca još nalazi u blizini. A život mu je bio miliji više nego ikad. Mislio je i na porodicu. Da li je ostala živa ili je i ona na ovako zvјerski način već pobijena? Bojeći se da će naići Nijemci, otkriti da je živ i ubiti ga ili, još gore, sa ubijenim ga živog zakopati, Nedjeljko se odluči da bježi što prije.

Lagano i vrlo oprezno podiže glavu, da bi utvrdio ima li u blizini još neprijateljskih vojnika. Srećom, nikoga nije bilo. Spustio je glavu na zemlju, pribrao se i ponovo pogledao. Zaista, nikoga nije bilo. Otpuzao je nekoliko desetina metara dok se dohvatio šume, a onda je ustao i pošao brže. Išao je dosta teško uza stranu i, pošto je prešao oko 150—200 metara, sio je pod jedan jasen da se odmori. Skršen i fizički i psihički, zaspao je prislonjen uz stablo.

Spavao je tako čitavu noć, a kad je granulo sunce i svoje tople zrake prosulo po ovoj zelenoj pučini, probudio se. Sve što je prošlog dana preživio stalno mu je bilo pred očima, a kad je ustao, oteo mu se pogled prema mjestu gdje se ta strašna drama odigrala. Izmenadio se kad je video grupu Nijemaca kako zakopava strijeljane.

Odmah je ustao i otisao odavde da ga ne primijete. Osjećao je i umor, i glad i žeđ, a najviše želju da zapuši. Ali ta mu se želja nije mogla ostvariti, jer su mu juče Nijemci sve uzeli. Pošao je prema mjestu gdje je ranije zakopao svoje stvari. Rukama je polako otkopavao zemlju, a kad je među stvarima našao i duvan, tek se tada sjetio da nema kresiva, te ne može zapušti!. Zagruuo je izvađenu zemlju i krenuo u pravcu Paljevinu, gdje su se nalazili ostali zbjegovici.

Njegov dolazak bio je spasonosan za mnoge porodice, jer su u međuvremenu Nijemci izdali objave za slobodno kretanje

seljacima Blagoju i Đuru Radojeviću i uputili ih da obavijeste narod da se svi vrate kućama i obrađuju zemlju, jer ih njemačka vojska neće uznemiravati. Nastalo je izvjesno kolebanje i pet porodica se već vratilo u selo, oslonivši se na ovu poruku.

Kad je Nedjeljko Tadić stigao do zbjega i ispričao šta se dogodilo njemu i ostalim iz njegove grupe, odmah su uputili čovjeka da stigne porodice koje su pošle u selo i da ih vradi. Međutim, već je bilo kasno. Vraćena je samo jedna porodica, dok su ostale, čim su stigli u selo, Nijemci pohvatili i odmah sve strijeljali.

Oni stanovnici sela Gornjih Brezana koji nijesu ni napuštali selo, pohvatani su i pobijeni. Tako su Nijemci u kući Spasoja Radojevića pobili 11 ljudi, a zatim su donijeli slamarice, drva od izlomljenog namještaja i dr., naložili vatru i kuću zapalili. Zajedno sa kućom izgorjeli su i lješevi ove jedanaestorice strijeljanih ljudi.⁵

Čitavo selo Gornja Brezna spaljeno je do temelja. Ostala je samo jedna kuća u kojoj su ubili djevojku koja se tamo našla.

Iz jedne zapaljene kuće u kojoj su se nalazili zatvoreni ljudi pobjegla je ranjena sa smrskanom vilicom Krstinja Radojević i stigla u Vojnik kod jednog zbjega. Nekoliko dana ranije strijeljali su joj muža i sina, a ovog puta snahu i kćer.

U kući Maksima Vračara ubili su četvoro, dok je njegova kćer ranjena sa razbijenom vilicom i slomljenom rukom uspjela da pobegne. Istog dana ubili su pred kućom Rajka Vračara sa ženom i petoro djece. Kad su ih sve pobili, strpali su ih na gomilu, a onda na njih nabacali slamarice i ostalu posteljinu i zapalili. Kad se vatra ugasila, ostali su pečeni lješevi na kojima je izgorjelo odjelo i kosa.

Sličnu sudbinu doživljeli su i seljaci iz susjednog sela Donjih Brezana. Još prije dolaska Nijemaca ljudi su se sklonili u planinu Goliju kod mjesta Poda, ali ih je jedna grupa od 5—6 Nijemaca, koju je nasilu vodio Mirko Todorović, pronašla. Nijemci su se tom prilikom vrlo korektno ponašali. Čak su djeci davali bonbone i keksa, a starijima su govorili da se svi slobodno vrate kućama i da ih oni neće uznemiravati.

Poslije toga patrola se vratila. Uskoro je nastalo kolebanje kod pojedinih ljudi. Oni su govorili da je njemačka vojska dobra, da nikoga ne dira, ističući primjer kako su se ponašali Nijemci koji su bili u zbjegu. S druge strane, isticali su, ako se

⁵ Nijemci i Italijani su najčešće ubijali ljudi u zgradama da bi sprječili bjekstvo prilikom strijeljanja. Te su zgrade spaljivali da bi lješevi izgorjeli, inače bi ih morali zakopavati iz sanitarnih razloga, jer su se na tom terenu nalazile njihove jedinice.

ne budu vratili, Nijemci će sve selo spaliti, a one koji se ne budu vratili pohvataće po zbjegovima i sve pobiti, pošto su zbjegove već otkrili.

Ubrzo je počelo osipanje iz zbjegova. Prvo manje, a zatim sve veće grupe počele su se vraćati u selo, tako da je na kraju ostao samo Luka Durutović sa porodicom. On kao partizan nije povjerovao obećanjima koje su davali Nijemci. Nastojao je da ubijedi i druge, ali mu ništa nije pomoglo.

Nekoliko dana kasnije Nijemci su počeli da hvataju ljudе po selu. Prvo su uhvatili 15 pod izgovorom da treba da nose municiju. Zatvorili su ih u jednu kuću i naredili im da se nikud ne udaljuju, jer im svakog momenta mogu biti potrebni. Nešto kasnije pohvatali su još jednu grupu i zatvorili je. Međutim, istog dana predveče, grupu od 15 ljudi odveli su na kraj sela do jedne manje pećine i tu strijeljali. Poslije toga lješeve su strpali na gomilu, a onda donijeli slamu i drva i zapalili ih.

Kad su poslije povlačenja Nijemaca preživjeli seljaci došli da sahrane posmrтne ostatke ove petnaestorice strijeljanih pred pećinom, naišli su na strašan, neviđen prizor. Svima su lobanje bile razmrskane. Tijela onih koji su bili na vrhu gomile bila su ispečena, a dijelom izgorjela. Onima ispod vrha izgorjelo je odijelo i kosa, a tijelo samo djelimično ispečeno. Oni koji su bili na zemlji bili su čitavi — ni odijelo im nije izgorjelo.

Drugu grupu od 17 žena, djece i djevojaka Nijemci su zatvorili u jednu kuću, a onda zapalili. Dugo se čuo njihov vrisak, naročito nesrećnih majki koje su u najvećim mukama umirale zajedno sa svojom djecom. A njemački vojnici su stajali na nekoliko desetina metara odatle i sve to mirno posmatrali. Zvijer ne zna ništa drugo sem da ubija.

Treća grupa od 4 čovjeka doživjela je istu sudbinu — i oni su izgorjeli u jednoj kući.

Na zvјerski su način lišili života i mladića Radoja Todorovića. On je već nekoliko godina bio paralizovan i stalno je bio vezan za postelju. Kad su seljaci počeli da se sklanjaju ispred Nijemaca, on nije dozvolio da ga nose. Zato su ga smjestili nedaleko od kuće, u manjoj šumici, napravili mu bajtu i obezbijedili najnužnije. Ali, Nijemci nijesu ni njega pošteldjeli, već su ga prvo zaklali, a onda zapalili bajtu u kojoj je i on djelimično izgorio.

Narod je ponovo bježao i znatan dio se spasao. Nijemci su, na kraju, uhvatili Spasoja Durutovića, starca od 70 godina, i odveli kao vodiča ali mu se izgubio svaki trag. Mjesec dana kasnije nađen je ubijen kod Ljeljena Dola. Ležao je kraj puta

sa probijenom lobanjom ispod koje je stajala spakovana obuća, takođe zrnom probijena. Po svemu sudeći ubili su ga dok je spavao na odmoru.

*

Selo Bajevo Polje nalazi se sjeverozapadno od Brezana. I ono je doživjelo istu sudbinu kao i ostala sela Pivske Župe. Čim je otpočela ofanziva, komanda mjesata Pivske Župe uputila je pismo mjesnom odboru Bajovog Polja, u kome je, kao i ostala sela, upozorila na opasnost koja prijeti prilikom nailaska neprijateljske vojske, te da se svi sklanjaju u planine, ne gledajući ni na kuće ni na ostalu imovinu. Narod je zaista ozbiljno shvatio situaciju, napustio selo i smjestio se po zbjegovima u Bundosu, južno od Bajova Polja, prema Goliji.

Poslije 17 dana provedenih u zbjegu, nastalo je kolebanje. Povod za to bio je slučaj sa bratstvom Blagojevića koje je živjelo u susjednom selu Dubi. Oni su se bili takođe skloni li u brijez iznad Komarnice ali su ih Nijemci pronašli i naredili im da svi idu kućama i obrađuju zemlju, što su ovi i učinili.⁶ Kad su o tome bili obaviješteni, seljaci Bajova Polja smatrali su da mogu i oni da se vrate.

Održali su konferenciju na kojoj je trebalo odlučiti šta da se radi: da se vrate ili da i dalje ostanu u zbjegu. Tri starca: Đordije, Mitar i Nedjeljko Jovović predložili su da oni sami odu u selo pa, ukoliko im ništa ne bude, da se i ostali vrate. Inače, oni su već ljudi u godinama, pa će biti bolje da oni poginu nego svi ostali.

Ali čim su ova tri starca došla u selo, Nijemci su ih uhvatili, vezali i dobro istukli konopcem, a zatim im naredili da ih vode do zbjega, gdje se narod nalazio. Međutim, oni su usput promijenili ovu odluku pa su se vratili, a starce pustili da sami odu.

Povratak ovih ljudi kao i viesti da su seljaci iz Brezana, koje su Nijemci bili pohvatali, pušteni, uticali su na znatan broj ljudi koji su se odlučili na povratak, jer život u zbjegu nije bio nimalo lak. Oskudjevalo se i u hrani i u vodi, a vremenske nepogode, od kojih se nijesu mogli dovoljno zaštитiti, još su više otežavale život.

Odbornik Mijo Jovović uporno je ubjeđivao ljudе da se ne vraćaju u selo, jer će ih Nijemci sve pobiti. On je predlagao da se u toku noći prebace u Dugu i da tamo organizuju nove zbjegove.

⁶ Ustvari radilo se o prevari — da bi što veći broj ljudi uspjeli da uhvate i ubiju.

Međutim, kad je video da će se oni ipak vratiti, predložio im je da bar ostave mladiće, da bi se oni spasli. Sa time se složila i jedna grupa — desetak mladića je zaista ostalo u zbjegu.

Nijemci nijesu puna četiri dana dirali nikoga od onih što su se vratili u selo da bi se ostali oslobođili od straha, a onda su počeli da ih hvataju. Prvo su uhvatili grupu od 14 ljudi među kojima i tri stara Jovovića koji su išli u selo i već bili u njihovim rukama. Saopštili su im da će ih odvesti do Kondžila da krče put. Međutim, kad su ih doveli u selo Donja Brezna, zatvorili su ih u kuću Milike Durutovića i kuću zapalili. Iz zapaljene zgrade pobjegli su Vukola i Danilo Jovović. Međutim, bili su slabe sreće. Danilo je umakao svega kilometar od kuće, ali je naišao na patrolu i bio ubijen. Vukola je bježao 5 km ali, kad je već mislio da se spasao, naišao je na njemačku patrolu kod sela Dube i na mjestu ubijen. Obojicu su donijeli do već zapaljene kuće, ubacili unutra, te su i oni izgorjeli.

Ostali seljaci iz Bajova Polja nijesu ništa znali o ovom događaju. Bilo je kod njih još nade da će se spasti. Ali ubrzo su sve nade propale. Trećeg dana naveče, pošto su odveli grupu od 14 ljudi, došli su Nijemci u kuću Sava Jovićevića gdje se nalazila njegova žena, sa djetetom na rukama, starim mjesec dana. Čim su ušli unutra, jedan od Nijemaca opalio je iz pištolja želeći da jednim metkom ubije i majku i dijete, a zatim su otišli. Ranjena majka ležala je bez svijesti, držeći čvrsto na grudima mrtvo dijete, kao da je htjela spriječiti ove zvjerove da joj ga ne otmu iz naručja.

Tek kad se osvijestila vidjela je šta se desilo. Ustala je i pobjegla u kuću gdje joj je bila svekrva i jetrva, da u tom tragičnom momentu ne bude sama, da traži pomoć, da previje rane. Ali tamo je naišla na još gori prizor. Obje žene bile su ubijene a dvoje djece, jedno od 2 a drugo od 5 godina, ranjeno. Išla je dalje i srećom stigla do kuće gdje Nijemci još nijesu bili stigli i obavijestila seljake da ovi idu po kućama i ubijaju sve redom. Zajedno sa ostalim i ona je pobjegla iz sela. Tako su se ponovo našli u Bundosu gdje su i ranije bili u zbjegu.

Sem ovih, Nijemci su ubili još jednog hromog mladića, a majku sa kućom spalili.

Ukupno je bilo u Bajovu Polju oko 20 ubijenih.

Posebnu tragediju doživjeli su stanovnici sela Dube, Bukovca, Miljkovca i Rudinica, sa lijeve strane rijeke Komarnice. Seljaci sela Dube upočetku su okljevali da napuste selo, a zatim su otišli na katun Zaborje, sjeverozapadno od Bajova Polja. Međutim, to nije bila nikakva garancija da neće pasti

u ruke njemačke vojske čim nađe, jer se Zaborje nalazi ustvari neposredno uz selo. Mijo Jovović iz partizanskog zbjega u Bundosu savjetovao im je da se sklone kod njih, pošto je bilo mnogo više vjerovatnoće da će se tamo spasti. No, nijesu ga poslušali. Na navaljivanje seljaka iz partizanskog zbjega da se bar mladići sklone, desetak mladića se iz Zaborja sklonilo u Bundos.

Uskoro je na katun Zaborje došla jedna grupa Nijemaca i naredila seljacima da svi idu u Miljkovac radi objava. Bez protivljenja narod se sporo iskupljao, pretpostavljajući da ga čeka ono najgore, što će se uskoro i obistiniti. Doživjeli su istu sudbinu kao i ranije grupe. Iz čitavog sela ostalo je svega 17 stanovnika, među kojima samo jedna žena i nekoliko djevojaka.

Seljaci sela Bukovca, gdje je živjela takođe porodica Blagojević, sklonili su se dijelom na katun Zaborje, a dijelom u brijeđ, dok su neki ostali kod kuća. Nijemci su znali za to pa, kako su htjeli da sve pohvataju i pobiju, vidjeli su da se u ovakvim uslovima to neće moći ostvariti, te su uputili patrole na razne strane da narod pronađu po zbjegovima i vrate u selo dok se svi iskupe i malo oslobole.

Nažalost, malo podataka imamo o sudbini tih ljudi, jer ih je malo preživjelo. Istina, dosta podataka dala je Marica Blagojević, koja je bila očevidec mnogih zločina, a naročito svoje porodične tragedije. Tom prilikom Nijemci su joj ubili muža Jovana i tri sina.

Porodica Jovana Blagojevića, sa još 7 porodica, bila se sklonila u »brijeđ« ispod sela Bukovca, kod mjesta Đurovca, u jednu pećinu i tu ostala 6 dana bez ikakve veze sa ostalima. Sedmog dana pred pećinu je stigla njemačka patrola i naredila im da odmah idu u selo, govoreći im da se nemaju čega plašiti jer ih niko neće dirati. Ne čekajući da ove porodice krenu u selo, patrola je otišla da traži druge žrtve po zbjegovima u »brijeđu«. Svojim ponašanjem željeli su da stvore povjerenje kod naroda i na taj način sakriju pravu namjeru.

No, bez obzira na sve to, zbjeg je ostao i dalje u pećini, nadajući se da će se sve na tome svršiti. Ali, nažalost, nije bilo tako, jer su Nijemci bili uporni u izvršavanju svojih zločina. Idućeg dana ponovo su došli pred pećinu, odveli ih u selo Bukovac i sve zatvorili u kuću Jagoša Blagojevića. Nešto kasnije iz te grupe odvojili su muškarce od 10—40 godina i otjerali do kuća Đura Blagojevića, dok su žene i djecu pustili. Potom su izdvojili 4 mladića, među kojima i Stevana, sina Jovana Blagojevića, starog 14 godina i otjerali u Miljkovac.

Idućeg dana, oko 10 časova, naišle su patrole koje su zalazile po kućama. One su naredile svima da idu na svoje

poljske radove. To je bila i posljednja mjera Nijemaca da bi obezbijedili da se niko ne sakrije. A kad su se ljudi našli napolju, počeli su da ih hvataju i gone na mjesta određena za strijeljanje.

Grupu od 12 muškaraca iz Bukovca otjerali su do Bunjetina Dola. Tamo su im naredili da sami sebi kopaju grob, a zatim su ih tako postavili ispred rake da sami mogu pasti u nju kad ih zrno bude pogodilo. Postupak je bio kratak. Leleci ovih bespomoćnih ljudi dvaput su se prolamali dolinama, dva put se čuo mitraljeski rafal njemačkih ubica, a onda se sve utišalo. Zločinci su mirno, bez griže savjesti, zakopavali svoje žrtve i otišli.

Sve je to od svoje kuće posmatrala Marica Blagojević, ne znajući da su među tim strigeljanim i njeni najmiliji. U međuvremenu je poslala kćer u selo da bi saznala nešto za stariju kćer i srednjeg sina Dragoljuba. Ali više ni nje nije bilo. Tada je i Marica pošla, sa najmlađim sinom Bogoljubom, starim 5 godina, jer više nije mogla da izdrži u kući. Čim je izšla na brežuljak iznad kuće, naišli su njemački vojnici. Jedan od njih joj je oteo iz naručja Bogoljuba. Nesrećna majka je molila da joj ostave dijete, ali je sve bilo uzaludno, jer srce njemačkih zločinaca nije moglo da se ražalosti.

Na njeno pitanje šta će da rade sa njim, mirno su odgovorili:

— Ništa se ne boj! Vodimo ga u školu.

Marica je ostala nemoćna gledajući kako joj ubice vode sina na gubilište. Dozivala je više puta: Bogoljube, Bogoljube. Dijete je pokušavalo da se okrene, ali ga je dželat čvrsto držao za vrat te nije moglo da makne glavicom. Kad su ga odveli do rake gdje su malo ranije strijeljali 12 ljudi, zaklali su ga i bacili među ostale lješeve, koji još nijesu bili zakopani.

Sve se to odigralo pred Maričinim očima. Uskoro su joj stigle i kćeri, jedna stara 15, a druga 7 godina. Za trenutak pojавio joj se zračak nade. Možda su joj druga dva sina živa.

— Vidje li mi de Stevana, upitala je stariju kćer Milosavu.

— Nema ga, mama, odgovorila je ona plaćući.

— A Dragoljuba?

— Nema ni njega!

— Sigurno ih majka neće više vidjeti, jedva je izgovorila nesrećna Marica.

Za jedan dan izgubila je muža i tri sina. Kad je mrak prisnuo zemlju sve se utišalo. Jedino se kroz grobnu tišinu moglo vidjeti kako snažni plamenovi izbijaju iz zapaljenih kuća. Sve još nijesu bile zapaljene, ali i na njih je došao red sljedećih

dana.

U kući Novice Blagojevića nalazile su se četiri žene: Marica, Čana, Lucija i Gospava sa 8 čerki. Dogovarale su se šta da rade. To što su one sa ovom djecom preživjele taj dan, bila je puka slučajnost. Ako naiđu Nijemci i njih će pobiti kao i njihove muževe i mušku djecu. Pomišljale su da je najbolje da zajedno sa djecom okončaju sebi život. To im je izgledalo bolje nego još jedanput gledati kako im Nijemci pred očima kolju djecu, a one nemaju mogućnosti da ih zaštite. Jedini način da to učine bio je da zatvore kuću, a onda da djecu koja su već spavala na patosu i sebe pospu gasom, zapale i tako izgore zajedno sa kućom i oni i njihova djeca. Ali, kad je trebalo da to i izvrše, pokolebale su se, jer nijesu mogle oduzeti živote svojoj djeci, pa makar ih sve Nijemci pobili.

I tada im se javila nova snaga. Riješile su da učine sve da bi ih spasle. Noć je, mislile su, pa možda će uspjeti da se ne-kako neopuženo provuku između njemačke vojske i dohvate šume. Odmah su probudile djecu, uzele malo hrane i krenule u pravcu planine Golije. Išle su vrlo oprezno. Na najmanji šum lijegale su na zemlju i puzale, a onda opet išle. Šume su se dohvatile prije nego što se razdanilo. Četiri majke i osam djevojčica bilo je spaseno.

No, bilo je još žrtava toga dana. U kući Matije Blagojevića spaljeno je 6 lica — majke sa djecom. Živa je izgorjela i porodica Milana Blagojevića u njegovoj kući, a sa njom još jedna žena.

Većina seljaka iz sela Miljkovca bila se sklonila u zbjegove, kod Petrovih Dola, dok je manji dio ostao u selu. Nijemci su se i ovdje poslužili prevarom. Oni su od seljaka koji su ostali u selu organizovali čuvare imanja onih koji su se sklonili u zbjeg, a zatim su slali pojedine seljake, poručujući onim u zbjegovima da se vrate svojim kućama i da se nemaju čega plašiti.

Kad se jedan broj ljudi vratio u selo, Nijemci su pristupili realizaciji svog zločinačkog plana. Pohvatili su sve stanovnike sela Dube, Bukovca,⁷ Miljkovca i Rudinca koji su se tu našli i protjerali u pravcu mjesta Dola kod Miljkovca.

Kad su ih dotjerali u Dola, podijelili su ih u 3 grupe. U prvu grupu su odvajali muškarce starije od 15 godina, u drugu žene i djevojke, a u treću djecu. Pošto su okolo postavili osiguranje i obezbijedili da niko ne može pobjeći, postrijeljali su ih sve redom po grupama. Niko nije uspio da se spase izuzev Miloša Glomazića, koji je ranjen pobjegao.

Na livadi gdje su strijeljane žene i djevojke nađene su kasnije marame, bluze i upletnjaci rasturenii na razne strane.

⁷ Nekoliko seljaka iz sela Bukovca ubili su prethodnog dana u samom selu.

Iz toga se može zaključiti da su mnoge od njih, kad su na njih otvorili vatru iz mitraljeza, pokušale da bježe ali nijesu uspjеле. Kad su sve pobijene, skupljali su ih i dok su ih vukli za kosu, odnosno za maramu ili drugo, sa njih je spadalo odi-jelo i veš i tako ostajalo. Slično su uradili i sa djecom, jer su na mjestu gdje su strijeljana ostale pelenice i razna odjeća. Dugo su se primjećivale krvave vlake kuda su dovlačili žene, djevojke i djecu do grobnice. Krv je obojila travu i na travi se osušila, tako da je ni kiše zadugo nijesu mogle oprati.

Sve ubijene, njih 400, zakopali su u jednu jamu,⁸ i to ondje gdje su muškarci strijeljani. Da bi svi stali, slagali su ih tako što su naizmjenično stavljali zajedno glave i noge, a onda redom gazili. Kad su sve bacili u jamu, prvo su nabacali kamenje, a onda zemlju kroz koju je krv probijala.

U čitavom selu Bukovcu nije ostalo živo ni jedno muško dijete, a iz 80 porodica ostalo je svega sedam odraslih muškarača, dok je u čitavom selu ostalo svega 5 kuća.

*

Seljaci iz sela Seljana bili su skoro svi napustili selo i sklonili se u zbjegove kod Zavodišta, Babina Vrha i na katun Zakamen. U selu su ostali uglavnom starci. Njih Nijemci nijesu dirali prvih dana, već su samo preko njih poručili onim koji su izbjegli da se vrate kućama, da bi dobili dozvole za slobodno kretanje. Ljudi su se prevarili i počeli postepeno da se vraćaju, prvo pojedinci, a zatim u sve većim grupama. Sem toga, ni boravak na katunu Zakamen nije bio siguran, jer su tamo svakog momenta mogli doći Nijemci i sve pohvatati.

Kad je već znatan broj došao u selo, riješili su da podu u njemačku komandu radi dozvola. U Poovo, zaseok gdje se nalazila njemačka komanda, došlo ih je oko 80, sve muškarci. Odavde ih je odvela jedna patrola preko Pivskog Manastira u selo Goransko, gdje se nalazila neka njemačka komanda. Kad su tamo stigli zadržali su ih u jednoj dolini, a patrola koja ih je sprovodila otišla je da se javi komandantu. Sa ovom patrolom pošli su i Vido Blećić i Špiro Sekulović, da bi dali za objave potrebne podatke.

Na pitanje njemačkog komandanta da li ih ima još, ova dva seljaka, koji su sve više shvatali situaciju u kojoj se nalaze, odgovorila su da ih ima još dvaput toliko i da će ostali doći za objave idućeg dana. Tada je komandant zaključio da je najbolje ako ove ne pobije odmah, već da sačekaju dok se svi iskupe. Zatim im je rekao da slobodno idu kućama, pa sjutra, kad se svi iskupe, da dođu kod njega po objave. Nezgodno mu je, rekao je, da nekoliko puta izdaje objave.

⁸ Jama je u vidu kvadrata, čije strane iznose po 6 m.

Srećom, plan njemačke komande nije ostvaren, jer su stizale vijesti o njemačkim zločinima po ostalim selima Pivske Župe, a naročito o tragediji 400 ljudi u Dolima kod Miljkovca. Sem toga, ove njemačke jedinice doobile su naređenje da idu u pravcu Maglića i Sutjeske, jer se tamo rješavala sudbina ove njemačke ofanzive.

Pošto nijesu imali vremena da čekaju dolazak seljaka kako im je naređeno, a usto su i sumnjali da će svi doći, njemačka komanda iz Goranska naredila je da se odmah pohvataju svi seljaci na koje se nađe i da se pobiju. Patrole su krenule ali su uspele da uhvate svega 21 muškarca i to uglavnom sve na katunu Zakamen. Dotjerali su ih u zaseok Vodice govoreći da će im izdati propusnice, a kad su stigli, podijelili ih u 3 grupe. U kolibu i staju Špira Sekulovića zatvorili su po 8 ljudi, a u staju Mira Sekulovića 6 ljudi. Pored seljaka uhvaćenih na katunu, u trećoj grupi nalazio se i upravnik Pivskog Manastira, stari Ularian Mijatović i još nekoliko seljaka iz Goranska.

Tu su ih pobili iz automata, a zatim zgrade zapalili. Sa udaljenja od nekoliko desetina metara ubice su posmatrale kako kolibu pokrivenu slamom snažno zahvata plamen.

Među strijeljanim u jednoj staji ostao je živ Milovan Živković iako je imao 9 rana. Kad se osvijestio, otvorio je oči. Vrata na staji bila su otvorena. Dopuzao je polako do vrata, promolio glavu, pogledao na jednu i drugu stranu i, kad nije video nikoga, pribrao je ostatak snage i iskočio napolje. Bježao je u pravcu šume i, na njegovo veliko čudo, Nijemci ga nijesu primijetili. Ali, kad su uskoro od kolibe prišli staji u kojoj je bio Milovan, da bi potstakli vatru, iznenadili su se kad su vidjeli da nema jednog od strijeljanih. Dok su pretraživali bližu okolinu, vjerujući da daleko ne može otići, jer su po lokvi krvi zaključili da je bio teže ranjen, iz kolibe, koja je bila sva u plamenu, pobjegli su Pero Lukić sa 7 rana i Vuko Adžić takođe ranjen.

Uspjeli su da se dovuku pod jedan krš koji je skoro do vrha obrastao šumom. Iscrpenost uslijed krvarenja i čitav događaj koji su preživjeli potpuno su ih slomili. Dalje nijesu mogli. Odmarali su se neko vrijeme i baš kad su htjeli da krenu, pored njih je pao kamen koji se otkotrljao niz krš. Na vrhu krša ugledali su grupu njemačkih vojnika. Ipak, imali su sreće. Nijemci su još neko vrijeme ostali na kršu, a kad nijesu mogli ništa da primjete, otišli su. Tu su ostali do pada mraka. a onda su polako i oprezno krenuli u pravcu zbjega do koga su stigli prije zore. Iste noći sav narod iz zbjega je pobjegao duboko u pl. Goliju, jer ni tu nije bio siguran. I zbilja, sjutra dan su došli Nijemci, ali više nije bilo ni jednog čovjeka.

Božidar Jakac: RANJENICI (bakrorez)

Selo Seljani spaljeno je do temelja. Preko 100 zgrada je izgorjelo, dok je ostalo svega 6 kuća.

Slična situacija bila je i u selu Plužinama. Jedan dio naroda sklonio se u planine, dok se manji broj zadržao u selu. Upočetku, ni ovdje Nijemci nijesu nikoga ubijali niti zlostavljali. Stoga su se ljudi bili već malo oslobođili. Ali, jednog dana uhvatili su 64 stanovnika i zatvorili u kuću Mihaila Adžića, gdje su ostali 24 sata. Jedan Nijemac saopštio im je da mu je naređeno da ih sve postrijelja, ali da on to neće učiniti već će samo pucati preko njih, a oni poslije toga neka se sklanjavaju kako znaju. Tako je stvarno i bilo. Svi su pušteni, ali većina nije uspjela da se skloni. Neki su se vratili kućama, i tu se zadržali, računajući da ženama i djeci neće ništa biti. Međutim, uskoro je naišla druga grupa Nijemaca, koji su uhvatili ukupno 44 čovjeka, utjerali u kolibu Obrena Gojkovića i tu ih sve pobili, a onda kolibu zapalili.

Poslije 12 dana, kad su Nijemci napustili selo, došli su seljaci da ih sahrane. Iako su lješevi bili samo djelimično sagorjeli, ipak se nijesu mogli raspoznati, jer su ostatak već bili uništili crvi, tako da su ostale samo kosti, a i one dijelom ugljenisane. Na tom zgarištu napravljena je zajednička grobnica, gdje su sahranjeni njihovi posmrtni ostaci.

Većina stanovnika sela Jasena i Stubice ostala je kod kuća sve do dolaska Nijemaca, ali se ubrzo sklonila u zbjegove u planinu Goliju kod Ledenica. Ostalo je samo nekoliko ljudi, ali njih su Nijemci ostavili na miru, nagovarajući ih da pođu do zbjegova i kažu ostalim da se slobodno vrate kućama, uvjerenjući ih da će i njih ostaviti na miru. I narod se prevario i počeo da se vraća u sela. Ali čim se znatan broj ljudi vratio, Nijemci su počeli da ih hvataju i po kućama ubijaju, ili žive u kućama spaljuju.

U jednoj kući spalili su živih 6 žena i djece, u drugoj 7, a u trećoj 5. Iz kuće gdje je spaljeno 5 lica, iskočio je kroz prozor Velimir Suknović, dječak od 14 godina. Međutim, nije uspio pobjeći, jer su ga ranili i ranjena gonili dok ga nijesu stigli i ubili. Devet odraslih muškaraca odveli su do jedne krečane i naredili im da tu iskopaju grob, a zatim su ih sve postrijeljali. Tom prilikom pobjegli su Ignjat i Luka Suknović, ali je Ignjat naišao na drugu grupu Nijemaca i bio ubijen. Sem ovih, hvatali su pojedinačno i druge seljake i odmah ubijali. U ova dva sela ubijena su 43 čovjeka.

Citavo selo Stubica je spaljeno. Nije ostala ni jedna kuća. Stoka i ostala imovina potpuno je opljačkana.

Zukva je manje selo koje se nalazi odmah pored Stubice. Tu je živjelo dvadesetak porodica. Kad su njemačke snage na početku ove ofanzive izvršile napad pravcem Avtovac —

Ravno, jači otpor dale su jedinice Desete hercegovačke brigade i na Tresteniku. Ali, kad je bilo jasno da se neće moći još dugo držati ti položaji, s obzirom na ogromnu nadmoćnost neprijatelja, štab brigade je na vrijeme upozorio stanovništvo sela Ravnog i Zukve da se sklone. Narod je odmah napustio sela i krenuo u pravcu sela Stabana, goneći sobom stoku i najnužnije stvari.

Iste večeri stigli su Nijemci i zapalili školu u Ravnom kao i nekoliko kuća u selu Krivom Dolu. To je učinilo da seljaci još ozbiljnije shvate situaciju i nastave put ka Stablima, Miloševićima i Brljevu da bi se na kraju našli u Brljevskom katunu na Javorku.

U međuvremenu su Nijemci zauzeli selo Budanj i odmah uputili u zbjeg Lazara Pješića, iz Krivog Dola, sa zadatkom da narodu objasni kako Nijemci dobro postupaju prema ljudima i da nikoga neće ubijati ni progoniti, te prema tome treba svi slobodno da se vrate kućama.

Nekoliko porodica iz njegovog sela povjerovalo je ovoj prići i vratilo se.

Uskoro su Nijemci zauzeli Brljevo pa su se uputili u pravcu Javorka. Na samom katunu došlo je do oštре borbe između Nijemaca i tek pristiglih dijelova Sedme krajške brigade. Uz osjetne gubitke, Nijemci su zbačeni sa Javorka, a kad su uskoro stigle i jedinice Četvrte proleterske i Desete hercegovačke brigade, ove snage su izvršile protivnaranad, potisnule Nijemce i povratile Brljevo, Budanj, Štirno i Kručicu. Međutim, Nijemcima su stigle nove snage i oni su izvršili ponovo napad.

Pod pritiskom jakih njemačkih snaga naše jedinice počele su da se povlače na sjever. Seljaci iz Zukve i Ravnog bili su u to vrijeme po zbjegovima, a najviše u Brljevskom i Dolovima. Tuda je naišla jedna njemačka jedinica i svu stoku otjerala, a zatim je pronašla jednu grupu žena i djece. Istjerali su ih u jednu dolinu i tu ostavili. Sjutradan su se vratili na isto mjesto, vjerovatno računajući da će toga dana tamo naći više ljudi. Međutim, narod iz ovog zbjega sklonio se na druga mesta, jer je očekivao da će tu Nijemci ponovo doći. Uhvatili su samo tri starija seljaka: Miletu, Milutina i Nikolu Bajagića, i potjerali ih sobom na planinu Bioč. U međuvremenu su uhvatili još 5 seljaka iz Brljeva, pa su svi preko Bijelačke Vode povedeni u pravcu Zgure, gdje se nalazila njemačka komora koja je bila zapala u sniježne namete.

Dva dana kasnije Nijemci su krenuli preko Trnovačkog Jezera, pošto su prethodno uputili jednu desetu da povede svu stoku zbjega. Grupa seljaka koja je bila sa njima, uspjela

je da u toku noći pobjegne i da se kod Štirnog ponovo nađe sa svojim porodicama.

Tu u blizini bili su i zbjegovi iz sela Brljeva, a u selu je ostalo samo nekoliko staraca. Petoricu od njih uhvatili su Nijemci ali su ih uskoro pustili sa zadatkom da idu u zbjeg i nagovore ljudе da se vrate kućama. Međutim, razboritiji ljudi, a naročito Obrad Lješević, usmeli su da ubijede narod da se ne vraćа, jer su znali da će ih Nijemci sve pobiti. Ovih pet staraca se vratilo u selo, a Nijemci su već bili otpočeli sa ubijanjem u Brljevu.

Prvo su uhvatili Rada Bajagića, slijepog starca od 90 godina, pa su ga sa ženom Vučića Vasovića zatvorili u kuću Vučićevu i zapalili, te su tu živi izgorjeli. Pet staraca koji su se vratili iz zbjega i još trojica koji su kasnije uhvaćeni, odveli su do Košara (prema Mratinju) i tu pobili.

U Košarskoj Pećini nalazilo se 28 stanovnika Brljeva. Nijemci su ih pronašli i sve pobili u pećini. Ispod Brljeva, pored jedne pećine, uhvatili su Milana Vasovića sa ženom i četvoro djece i žive ih pobacali niz stjene kanjona Pive.

Zbjeg iz sela Stabne sklonio se još prije dolaska Nijemaca na Katun Kručica. Međutim, kad su naše jedinice posjele položaje na Kručici, seljaci su se pomjerili prema selu u donji dio katuna. Poslije teških borbi Nijemci su zauzeli i Stabna i Kručicu. Tada je kod njih došao Nedjeljko Kandić, koga su Nijemci našli u selu i poslali ga da javi stanovništvu da se vrate u selo, što je ovaj i učinio.

Narod se počeo kolebatи, jer je tu bio i dobar broj onih koji su ranije bili pod uticajem četničke propagande. Nedjeljko Tufegdžić, odbornik, pokušavao je da ih na razne načine ubjedi da se ne vraćaju, upozoravajući da će ih Nijemci sve pobiti i da se odavde sklanjaju, ne obazirući se ni na stoku ni na drugu imovinu.

Nažalost, nijesu ga poslušali, a to im se uskoro teško osvetilo. Ubrzo su stigli Nijemci i sve ih pohvatili, a zatim skupili u jednu dolinu zvanu Tresulja. Tu su ih slikali, a zatim su ih pustili i rekli im da idući dan svi dođu ponovo da prime objave, daće im još i hrane, a onda mogu slobodno ići svojim kućama. Naglasili su da treba da dođu i ostali koji se još skrivaju po šumama, jer će i njima dati objave.

Narod im je povjerovao i idućeg dana skupilo se oko 100 ljudi u dvije kolibe, većinom stariji ljudi, žene i djeca, i tu čekali Nijemce. Poslije podne stigli su Nijemci i, umjesto objave, donijeli su im smrt. Odmah su pucali u narod iz automata, a zatim su zapalili obje kolibe. Plamen ih je brzo zahvatio od dna do vrha, jer je slama kojom su bile pokrivenе brzo gorjela.

Iz zapaljenih koliba uspjele su da pobegnu, iako ranjene, Ljubica Prodan, ostavljajući u kolibi dvoje ubijene djece, i djevojka Ljubica Tijanić.

Nekoliko dana kasnije, pošto su se Nijemci povukli, preživjeli ljudi došli su na ova zgarišta. Pred njima je bio strašan prizor. U upola izgorjelim kolibama ugledali su lješeve. Skoro svi su bili u sjedećem položaju, zbijeni jedno uz drugo. Odijelo i kosa su im izgorjeli, a tijelo ispečeno. Majke su na krilima ili grudima još držale svoju djecu, jer su neke zajedno sa djecom ubijene u momentu dok su djeca sisala.

Drugi zbjeg sela Stabana nalazio se na svom katunu kod Malog Jezera, na Bioču. Nijemci su ga i tamo pronašli, ali na početku nijesu nikoga dirali, čekajući momenat da se oslobole i svi iskupe. Govorili su da će im dati hrane, a djeci su nudili keksa i bonbona. Kad su zaključili da se većina vratila, pohvatili su 37 stanovnika, utjerali u jednu kolibu, a onda ih pobili iz automata. Poslije toga kolibu su zapalili. Od svih jedino se spasla Ljubinka Tijanić stara četiri i po godine iako je bila ranjena.

Kad su Nijemci otišli, ova djevojčica, koja je jedina ostala živa, umotala je rane na ruci nekom krpom, izšla iz kolibe i poslije dužeg lutanja naišla na grupu ljudi među kojima su bili i njeni roditelji.

Pored nje ubijen je njen brat star dve i po godine.

— Bato je spavao pored mene, — pričala je djevojčica roditeljima. Ja sam ga zvala, zvala, ali on nikako da se probudi. Koliba je gorjela i ja sam i bez njega izšla.

Pošto su naše jedinice napustile položaje na Javorku i otstupile preko sela Mratinja i Vučeva, hitajući Sutjesci, Nijemci su uskoro ušli u selo Mratinje, čiji su se stanovnici sklonili ispod vrha Bioča i na Vučevu. Nakon nekoliko dana u zbjegove je došao Gile Čalasan, bivši četnički komandant, ubjeđujući narod da treba da se vратi kućama, jer mu se neće ništa desiti. Pritom je isticao da je on već formirao odbor koji ima zadatak da snabdjeva Nijemce onim što budu tražili, tako da neće neposredno uzimati od naroda.

Znatan broj ljudi, naročito iz Gornjeg Sela, povjerovao je ovim lažima i počeo se vraćati. Međutim, čim su došli u selo, Nijemci su pohvatili 12 ljudi i odmah strijeljali. Među njima je bio i Janko Vuković, starac od 80 godina. Zatim su zapalili oko 100 kuća. Nekoliko kuća na vrhu sela je ostalo, jer su seljaci iz šume otvorili vatru na patrolu koja je počela i ove kuće da pali, te se povukla.

Zbjeg koji se nalazio na Vučevu kod mjesta Vrhovi, Nijemci su pronašli, pa je i on stradao. Pohvatili su oko 30 muškaraca, žena i djece, utjerali u jednu dolinu i tu ih sve pobili.

Ubili su i jedno dijete u kolijevci staro 3 mjeseca. Dugo se čuvala, a vjerovatno i danas postoji ova kolijevka probijena sa tri zrna. Po izvršenom zločinu, Nijemci su se udaljili. Međutim, jedan malšan od 7 godina, sin Vojina Vukovića, bio je još živ, mada ranjen. Podigao se iz gomile mrtvih i počeo da plače. Čim su ga čuli, Nijemci su se vratili i dotukli ga.

Nešto kasnije osvijestila se teško ranjena Milojka Čalasan. Ona je imala sreće. Niko je nije opazio, jer su se Nijemci već bili udaljili, te je uspjela de se spase.

*

Italijanska divizija »Ferara« kretala se napočetku iza njemačke SS divizije »Princ Eugen« i imala je zadatak da »pročišćava« teren, jer su se Nijemci neprestano plašili da se naše snage ne probiju u pravcu Albanije. Desno od divizije »Ferara« nastupala je pozadi njemačke 1-ve brdske divizije italijanska grupa »Isaka« sa istim zadatkom.

Italijanske jedinice, po zločinima koje su počinile nad nevinim narodom, prvo u Drobnjacima i Uskocima, a zatim u Pivskoj Planini, nijesu izostajale iza njemačkih. Strijeljale su, klale i po kućama žive ljudi spaljivale. Ubijale su djecu u kolijevkama, starce i žene. Pljačkale su ne samo stoku i vrijednije stvari, nego sve na što su naišle. Njihovi rančevi bili su puni pređe, ženskog rublja, pa čak i dječijih pelena.

U toku 1 juna jedinice SS divizije »Princ Eugen« koje su se nalazile u rejonu Šavnika povlačile su se za Nikšić, a njihove položaje preuzele su jedinice italijanske divizije »Ferara« i u toku 2 juna izbile na liniju r. Pridvorice — r. Komarnica — k 946 — selo Slatina — selo Bare.

Nailazeći kroz sela u kojima su već bili Nijemci, Italijani su uništavali sve što ovi nijesu uspjeli.

Na redu je bilo selo Komarnica. Tu su uhvatili i ubili samo 4 starca, jer se ostalo stanovništvo na vrijeme sklonilo po zbjegovima u Dragašnicu i tamo ostalo sve do povlačenja Italijana koji su selo potpuno opljačkali i sve spalili, izuzev dvije kuće.

Kad su uspjeli da potisnu jedinice Pete crnogorske brigade sa desne obale Komarnice, italijanske jedinice stigle su u selo Duži. Od stanovnika тамо više nije bilo nikoga. Jedan broj porodica sklonio se u katun na Studenoj, a drugi na Berkovo Brdo, sjeverno od sela, dok se nekoliko starih ljudi zadržalo kod koliba u Balači, smatrajući da ih neće ubiti.

Pošto su cijelo selo spalili izuzev jedne kolibe, Italijani su produžili dalje i, kad su naišli u Balači na ovih 5 staraca, uhvatili su ih, odveli do Vodica i strijeljali.

Kad su naše jedinice napustile Studenu, zbjeg je po savjetu Štaba Pete crnogorske brigade otišao u Dragašnicu,

jer je tamo bilo sigurnije. Italijani su tu uhvatili samo jednu ženu i odmah je ubili.

U zbjegu koji se nalazio na Berkovu Brdu, sem seljaka iz s. Duži, bilo je i iz sela Kutanje Njive. Italijani su otkrili zbjeg, uhvatili 18 ljudi i odmah sve pobili, izuzev Petra Džukića i Petra Petkovića, koji su uspjeli, iako ranjeni, da pobjegnu.

U Balači su uhvatili i dvije djevojke — čobanice, silovali ih, a zatim ubili bajonetima i oči izvadili.

Na red je došlo i selo Dubrovsko. Ni ovdje seljaci nijesu sačekali Italijane. Svi su se sklonili u »brijeg« iznad rijeke Komarnice, izuzev 8 staraca i starica koji su ostali kod kuća. Niko od njih nije imao ispod 70 godina, a starica Peković imala je i preko 90. Italijani su ih pohvatili, zatvorili u kolibu Mili-voja Pićurića, a zatim kolibu zapalili.

Nekoliko dana kasnije grupa seljaka privukla se zgraničiti u toku noći da bi sahranila lješeve. Našli su ih sve zgrčene u sjedećem stavu sa rukama na očima. Čim su ih dohvatili rukama, raspali su se u pepeo, jer su bili ugljenisani. Sve te kosti skupili su u jedno čebe i u neposrednoj blizini kod jedne lijeske sahranili. A kad se italijanska vojska povukla, sahranili su ih u groblje. Sem ovih, Italijani su ubili još dvojicu ljudi.

Ali, sve ovo nije im bilo dosta. Po »brijegu« su za zbjegovima tragale patrole. Jednog dana Italijani su se spustili na konopima do zbjega koji se nalazio u Bašinom Osoju. Narod se razbježao pa su uspjeli da uhvate svega nekoliko ljudi. Stvari od vrijednosti koje su našli popljačkali su, a što nijesu mogli da nose, uništili su.

Seljake su Italijani potjerali sa sobom. Na njih je pucao Mišo Božović i ranio jednog Italijana. Malo kasnije, Italijani su uhvatili njegovo dijete staro 4 godine i živo bacili niz stijene.

Veći dio sela potpuno je spaljen, a sva imovina, naročito stoka, opljačkana.

Iste zločine pravile su italijanske jedinice koje su nastupale preko Uskoka i sela Donja i Gornja Bijela.⁹

Seljaci iz Donje i Gornje Bijele bili su u zbjegovima u Kravici, jer su se tamo nalazile i njihove kolibe. Međutim, kad su naišle neprijateljske jedinice i počele sa ubijanjem ljudi,

⁹ U Uskocima su zločine vršile i jedinice divizije »Ferara«, a u selima Donja i Gornja Bijela jedinice 83 puka divizije »Venecija«. Ovaj puk je u sastavu grupe »Isaka« nastupao preko Sinjavine i dalje sve do Žabljaka iza 1 brdske njemačke divizije. Kod Žabljaka je ova grupa rasformirana i 83 puk je upućen u Šavnik da bi se prebacio na Pivsku Planinu kao ojačanje diviziji »Ferara«. Ali, kako je u međuvremenu uslijedila naredba o obustavljanju operacije, 83 puk se zadržao na prostoriji Šavnika vršeći razne zločine nad narodom.

narod se odatle sklonio u planine Lolu i Štirni Do. Sa njima su se sklonili i seljaci iz sela Miloševića.

Sela Donja i Gornja Bijela bila su uglavnom prazna. Ostao je samo poneki starac. Jednog dana u Donju Bijelu je došla jedna italijanska patrola od 10 ljudi i čitavo selo spalila. Tom prilikom oni su uhvatili Kostu Vulovića, starca od 70 godina, i odmah ubili. Svu stoku na koju su naišli potjerali su za Šavnik. Na ovu patrolu priputao je Rade Nenezić. Italijani su odmah pobegli u Šavnik, ostavljajući stoku i ostale opljačkane stvari. Međutim, grupa četnika uhvatila je Rada, odvela ga u Šavnik i predala Italijanima. Istog dana Italijani su ga kod Petnjičkog Luga kamenovali, a zatim su ubili još 4 čovjeka iz istog sela.

Idućeg dana došla je jedna italijanska jedinica i spalila još 10 kuća. U isto vrijeme spalili su i selo Miloševići koje se nalazi neposredno pored Bijele.

Sela iz Uskoka: Sirovec, Malinsko, Bare, Tušnja, Boan, Strug i Timar, takođe su većim dijelom spaljena i opljačkana. Nanočetku su Nijemci počeli sa paljenjem, a Italijani su završili. Stanovništvo se sklonilo po planinama te je poginulo svega oko 15 ljudi. U svim ovim selima spaljeno je oko 100 zgrada i opljačkano oko 5.000 grla krupne i sitne stoke i sva imovina od vrijednosti koju su našli u kućama.

U daljem nastupanju divizija »Ferara« zahvatila je južnu stranu planine Durmitora, od Bobana pa sve do rijeke Komarnice. Pred sobom je imala jedinice Pete crnogorske brigade koje su davale veoma snažan otpor, što je u znatnoj mjeri usporavalo njihovo napredovanje. Ali, ako nijesu mogli da unište naoružane borce, mogli su goloruki narod. Ubijali su ljude, palili sela, pljačkali imovinu. Već u toku 8 juna došli su do sela Bezuja, prvog sela na Pivskoj Planini, koje je još od početka ove ofanzive već nekoliko puta bombardovano.

Još prije dolaska Italijana narod se počeo sklanjati po zbjegovima u »brijegu« Komarnice, a kad su ljudi vidjeli da gore sela u Pivskoj Župi — sve se sklonilo po zbjegovima, izuzev nekoliko staraca i starica koji su računali da njih stare neće ubiti.

Čim su došli u selo, Italijani su odmah počeli da pale kuće i uskoro svoje selo bilo u plamenu. Ostalo je samo nekoliko kuća, škola i crkva. Čak su i torove palili. Tom prilikom ubili su 5 staraca, a Nedjeljka Bošnjaka, starca od 90 godina, živog su ubacili u zapaljenu kolibu gdje je i izgorio.

Pljačka ni ovdje nije izostala. Sve što su našli od vrijednosti, odnijeli su prije nego što su kuće zapalili. Naročito su mnogo stoke opljačkali. Od 70 domaćina svega nekoliko njih je uspjelo da spase stoku.

U Dubljevićima, Borkovićima, Boričju i Pišću, sve što je moglo da gori izgorjelo je. Ostala je poneka zgrada ali ne zbog toga što je neprijatelj poštedio, već što su bile postrani, pa ih nijesu uočili.

Ljudi iz sela Pivske Planine znatno su manje stradali, jer su već bili obaviješteni o zločinima u Pivskoj Župi, te su se na vrijeme sklonili po zbjegovima, ostavljajući i stoku i svu imovinu.

Od svih ubijenih najtragičnije je završila život Krstinja Tripković iz sela Pišća. Pošto je silovalo 15 Italijana, isjekli su je i tako ostavili.

Do 11 juna jedinice divizije »Ferara« stigle su na liniju selo Šarići — Crni Vrh (k 1370) — selo Babići, povezujući se desno sa jedinicama 1 brdske, a na lijevoj obali Pive kod Kostove Grede sa jedinicama SS divizije »Princ Eugen«. Iz straha da će se naše jedinice probiti sa lijeve strane rijeke Pive prema Durmitoru, divizija »Ferara« je posjela položaje duž desne obale Pive od sela Babića, pa uzvodno do sela Donji Unač, angažujući manje dijelove kod Krsca.

Za to vrijeme nastavili su sa ubijanjem, pljačkom i paljenjem u Vojinovićima, Kulićima, Unču, Šarićima i Barnom Dolu. Iz svih ovih sela narod se sklonio u »brijeg« rijeke Pive i tako spasao. Pa ipak, neki su pali u ruke Italijana i odmah su strijeljani, izuzev Šurka Čalasana, starca od 80 godina, koga su zaklali. Pojedine naše teške ranjenike i tifusare koje su našli u ovim selima bacali su u zapaljene kuće.

Od sela su ostala samo zgarišta.

Stoka je skoro sva opljačkana. Jer, Italijani su se spustili u »brijeg«, pronalazili zbjegove iz kojih je narod uspijevao da se spase bjekstvom, ali se imovina nije mogla spasti.

*

Desno od italijanske divizije »Ferara«, preko Sinjajevine, Durmitora i dalje duž rijeke Tare u pravcu Šćepan-Polja, nastupala je njemačka 1 brdska divizija. Pod njenu komandu u rejonu Žabljaka stavljena je i bugarski 61 puk.

Sve do prelaska preko Durmitora jedinice 1 brdske divizije nijesu vršile nikakve zločine, niti su palile sela. Vjerovatno zbog toga što su hitale da što prije izbjiju na masiv Durmitora radi okruživanja naših snaga. No, one to nijesu propustile da učine sa zapadne strane Durmitora.

Prvo su naišle na selo Crnu Goru. Narod se bio sklonio najvećim dijelom u kanjon Sušice, izuzev njih petnaestoro, mahom starijih muškaraca i žena.

Prvih dana Nijemci nijesu ništa preduzimali, a onda su sve kuće, izuzev dvije, zapalili i ubili dvije žene, dok su ostali uspjeli da pobegnu. Dvanaest ranjenika i tifusara koje su našli u ovom selu bacili su žive u bunar, a tri teška ranjenika u zapaljenu kuću.

Selo Nedajno je još prije dolaska Nijemaca bilo uglavnom spaljeno i razoren, jer je više puta bombardovano. Njegovi stanovnici nijesu sačekali Nijemce, već su se sklonili dijelom u pećine na Durmitoru — kod mjesta Smailovića Usova, a dijelom kod Medljice u Sušici.

Kad su Nijemci stigli u Nedajno, spalili su i ono malo preostalih kuća. Zbjegove nijesu uspjeli da otkriju, ali su ipak hvatali pojedince i ubijali ih. Tako su pobili 12 ljudi iz Nedajna i drugih sela koji su se tu bili sklonili. Uspio je da pobegne jedino mladić Rade Vuković. Njega su uhvatili i natjerali da skine sve sa sebe, čak i rublje, a onda ga postavili na desetak metara ispred sebe da ga strijeljaju. On je skočio niz jedan kamenjar i ranjen uspio da pobegne.

Stoka je skoro sva opljačkana, kao i ostale stvari koje su bile od vrijednosti.

Glavnina 1 brske divizije zadržala se između Nedajna i Nikolića, dok je jedan puk produžio preko Pivske Planine ka rijeci Pivi. Usput je spalio Nikoviće, Pojate i Jeriniće. Narod se na sreću bio već sklonio po šumama u kanjonima Pive i Tare, tako da su samo pojedinci stradali.

Nedaleko od Pišćeta Nijemci su pobili grupu od 25 tifusara iz Centralne bolnice. Nailazili su i na pojedine tifusne bolesnike, pa su ih ubijali ili žive bacali u zapaljene kuće u kojima su izgorjeli.

Sva sela u Donjim Crkvicama takođe su spaljena i opljačkana. Od 350 zgrada ostalo je svega 2, a samo iz Crkvičkog Polja opljačkali su oko 3.000 ovaca. Seljaci su se sklonili izuzev manjeg broja koji je ostao kod kuće. Petnaest njih Nijemci su strijeljali u jednoj kući, a onda je zapalili. Svاسao se samo Radojica Popović, jer je uspio, iako ranjen, da pobegne iz zapaljene kuće.

Oko sela Žeična pobili su znatan broj teških ranjenika i tifusara, a na padinama Sokola iznad Rudina 12 teških ranjenika.

Najzad je došlo nea red i posljednje selo u Durmitorskem srezu — Šćepan Polje. Još od početka ofanzive ovo selo je neprestano bilo izloženo dejstvu neprijateljske avijacije i artillerije, pošto su blizu njega bili naši položaji.

Sav narod iz tih sela bio se sklonio po zbjegovima. Ostao je samo poneki starac, pa su preko njih Nijemci poručivali da

se svi vrate kućama, jer od njih se ne treba plašiti. Narod je bio oprezan, i nije povjerovao Nijemcima. Ipak, četvorica su se vratila. Nijemci su ih uhvatili i odmah ubili, dok je skoro čitavo selo sravnjeno sa zemljom.

Kad su završili sa selima, krenuli su niz kanjon Pive ka rijeci. Jedni su išli od Žeična preko Ravne Kose, a drugi sa Rudina niz Ulaske i desno od Šćepan-Polja. Tom prilikom pobili su ranjenike koji su tu ostali jer se nijesu mogli dalje nositi. Koliko je bilo ranjenika tačno se ne zna, ali ih je vjerovatno bilo više od 300. Iako nemoćni, sa teškim ranama, ovi junaci su umirali muški. Nijesu tražili milost od zločinaca. Koliko je poznato, te zločine preživio je jedno Slavko Čvoro, vodnik iz 5 bataljona Treće sandžačke brigade, koji je u borbi kod Vrulje izgubio oba oka. I slijepa su ga Nijemci strijeljali, ali je ipak ostao živ.

S druge strane Pive, niz Vučeve, spuštale su se jedinice SS divizije »Princ Eugen«. One su niz Gaj išle u streljačkom stroju i ubijale ranjenike i tifusare. Nijemci su se sreli kod mosta na Ljesištima iznad Čokove Luke, a onda su produžili za Šćepan Polje.

*

U međuvremenu italijanske i bugarske jedinice na drugoj strani Durmitora činile su nove zločine.

Stanovnštvo svih sela u Jezerima sklonilo se na vrijeme. Međutim, pojedinci su hvatani i ubijani. U Donjoj Bukovici zapalili su Italijani iz grupe »Isaka« više kuća. Nekoliko ljudi zatvorili su u kuću koju su poslije toga zapalili. Samo je jedan uspio da pobjegne, dok su druge, čim su iskočili kroz prozore, ubili. Uhvatili su nekoliko žena i muškaraca i kod sela Novakovića i pobili ih odmah.

Ni Bugari nijesu htjeli da izostanu iza svojih gospodara. Još ranije ubili su mladića Pavlovića koga su našli kod ovaca. U selu Paležu pored Žabljaka uhvatili su oko 20 ljudi, natjerali ih da legnu, a onda sve pobili.

Bugarski oficiri su pokušali da opravdaju oaj svoj krvavi zločin time što su na njih otvorili vatru partizani i ubili nekoliko vojnika. Ovi oficiri ne postavljaju sebi pitanje šta će bugarska vojska na Durmitoru, kome ona služi i za čije se interese boriti. Zar nije to pravo svakog naroda da tuče okupatora koji gazi po njegovoj zemlji?

Dvanaestog jula, komanda italijanskog VI armiskog korpusa javlja da su prethodnog dana »italijansko-njemačko-bugarske jedinice stigle na vrh Durmitora k. 2522, gdje su pobili zastave triju vojski«.

Da, na vrhu Durmitora pobijene su zastave ubica, pljačkaša i palikuća. Jer, kad je čovjek tih dana posmatrao čitav durmitorski kraj od planine Lole i Sinjajevine pa južno od Durmitora sve do planine Golije, Bioča i Maglića, video je na toj prostranoj površini samo pustoš, samo zgarišta nekada divnih planinskih sela.

Uviđajući da neće moći u potpunosti ostvariti svoj plan u pogledu uništavanja stanovništva, neprijatelj je nastojao da uništi sva sredstva za život, kako bi i ono što je ostalo živo, bez hrane i kuća, propalo. Zato su paljene sve zgrade, uništavani usjevi i sve ono što bi moglo ljudima da koristi. Stoku su namjerno puštali po usjevima, a svaki vrt gdje je posijan krompir prekopali su. Nijesu zaboravili da poskidaju ili spale ni slamu sa snježnicama u bezvodnim naseljima i tako su i njih i stoku lišavali vode. Hranu i stvari od vrijednosti (posteljinu, odjeću i drugo) koje su ljudi zakopavali, takođe su pronalazili i sve opljačkali. Čak su i torove spaljivali.

Prema podacima kojima raspolažemo, u toku bitke na Sutjesci ubijeno je u durmitorskem kraju oko 1.200 ljudi; uništeno oko 5.500 stanbenih i ostalih zgrada; opljačkano oko 67.000 grla stoke. Sva ostala imovina od vrijednosti do koje je došao neprijatelj bila je takođe opljačkana ili spaljena.

Više puta se postavlja pitanje — zašto ljudi nijesu davali otpor, već su dozvoljavali da i manje grupe neprijateljskih vojnika hvataju veći broj ljudi u zbjegovima, odvode i ubijaju. Prije svega, Nijemci su nastojali da prikriju svoje zločnačke planove. Oni su napočetku korektno postupali, uvjeravali ljude da nemaju potrebe da se plaše ni bježe, jer oni nikome neće ništa rđavo učiniti. Savjetovali su im da ostanu kod svojih kuća da obrađuju zemlju, a djeci su davali keksa i bonbona. Na više mjesta su ih pozivali da im daju objave radi slobodnog kretanja.

S druge strane, nije se radilo samo o muškarcima već i o nejači — o ženama, djeci i starcima koji se ne bi mogli spasti, pa nijesu htjeli svojim otporom da prouzrokuju uništenje čitavog naroda.

Najzad, dosta je štete doprinijelo i to što su pojedini seljaci, koji su ranije bili u četničkim proturatskim glasovima da treba ostati kod kuće jer, govorili su oni, ko ne bude bježao, neće mu se ništa loše dogoditi.

Kad su se okupatorske jedinice povukle sa ovog terena, narod je polako počeo da se vraća na zgarišta. Iz pepela su kupili ugljenisane kosti i na tim zgarištima otpočeli iznova život, često bez najosnovnijih sredstava. Uz čađave zidove prislanjali su cjepanice od tek isječenih stabala, koje su najčešće

na leđima nosili, jer potrebne stoke više nijesu imali, a onda su po cjepanicama slagali busenje da bi se bar od kiše zaštitili. Ko je uspio da napravi savardak, taj je bio zadovoljan. Takva su bila nova naselja.

No, i pored svega toga, ljubav prema slobodi i vjera u konačnu pobjedu nije se gasila kod naroda durmitorskog kraja. Uskoro je ponovo vaskrsla »Durmitorska republika« koja je do kraja rata ostala potpuno slobodna izuzev desetak dana 1944 godine.¹⁰

Danilo JAUKOVIĆ

¹⁰ U toku Narodnooslobodilačkog rata poginulo je iz ovog sreza, koji je do rata brojao oko 20.000 stanovnika, blizu 800 boraca i oko 2.000 mirnih stanovnika.

NA SVAKOM SE MJESTU MOGLO BITI HRABAR

ojava njemačkih aviona 23. maja 1943. godine nad Durmitorom bila je prvi znak Pete neprijateljske ofanzive. Toga dana iz nagomilanih oblaka izletjelo je dvanaest »Štuka«. Sat i četrdeset pet minuta »Štuke« su se u naletu po tri naizmenično obrušavale na Žabljak i na svaku sumnjivu tačku u njegovoj okolini, a naročito na prostor oko Crnog Jezera gdje je bio smješten Vrhovni štab. Krovovi s kuća su letjeli, a oko Crnog Jezera bile su isčupane jele iz korijena. Ovo bombardovanje ponavljalo se i narednih dana. Neprijatelj je tražio Vrhovni štab i Izvršni odbor AVNOJ-a koji se nalazio u selu Motičkom Gaju. Bombardovao je i naše jedinice koje su se kretale preko ravnica jezerskih da zauzmu određene položaje.

Bombardovanje Žabljaka bio je znak za prenošenje operacija na teritoriju Sreza šavničkoga* koga je već 25. maja stezao obruč. Neprijateljske snage su naročito navaljivale preko Sinjajevine i Drobnjaka.

Već početkom juna neprijatelj je stegao obruč na Tari i Pivi. Slobodna teritorija se naslanjala još i na Vučeve i Sutjesku. Začepio je svaku klisuru, svaki izlaz iz gudura Durmitora, Vojnika, Volujaka i Maglića. Na toj okruženoj teritoriji, tj. Srezu šavničkome, pored Glavne operativne grupe koja je nastojala da slomi neprijateljski obruč, sagorijevalo je u borbi i oko 23.000 stanovnika Sreza šavničkoga sa ranjenicima.

* Srez šavnički obuhvatao je ondašnje opštine: Boansku, Planičko-Pivsku (Pišće), Žabljačku, Bukovičku, Crkvice (Nikolići), Goransku (obuhvata Stabnu i Mratinje), Drobnjačku (Šavnik) i Šaransku (Krš).

Na okruženu teritoriju Nijemci su iz aviona bacali letke u kojima su pozivali partizane i narod na predaju. »Postoji samo jedan način da se spasete. Pribjegnite dok još nije kasno« bilo je napisano u tim lecima. Trebalo se, znači, predati i staviti na m'lost i nemilost zavojevaču.

Njemačka komanda imala je svoj plan za uništenje partizana i naroda ovoga kraja: da se ovo područje pretvori u ruševinu i učini nesposobnim za dalji život. »Vaše je ono što na junaštvo i oružje dobijete: žene, ovce i oružje, a sve drugo neka ždere plamen«. To je bila fašistička zapovijest za spaljivanje ovoga kraja.

Svako zabačeno mjesto, škrip, pećina i gudura Durmitora, Sinjajevine, Vojnika, Volujaka i Maglića, bilo je prepuno staraca, starica i djece. Ranjenici su užetima spuštani u pećine planinskih vrleti. Narod i ranjenici postali su sastavan dio planine. Neprijatelj je borbenu liniju obilježavao plamenom koji je lizao krovovima napuštenih kuća. Nestajalo je selo po selo sve dok obruč nije stegnut u uglu Pive i Tare — na Šćepan-Polju. U tom uglu neprijatelj je opkolio i oko 2.000 ranjenika, nad čijim su glavama planule posljedne njegove puške.

Svuda kuda je neprijatelj prolazio ostavljao je krvav trag. Sve što nije našlo spasa u planinama, našlo je smrt u zgarištima.

U takvom opštem stradanju ima davnih primjera snage naših ljudi da prkose neprijatelju koji su dostojni priznanja. Evo nekih od njih.

Stari komandir Crnogorske vojske Zajo Mijović iz sela Godijelja u Drobnjacima, kad su Nijemci došli u njegovo selo i našli jedino njega, iznemogla, na njihovo pitanje da im pokaže koje su partizanske kuće u selu, odgovorio je, da je u tome selu samo njegova kuća partizanska i to baš ta u kojoj su ga zatekli. Nijemcima to nije bilo jasno pa su tražili objašnjenje. Zajo im je objasnio da ima sina Vukosava i pet unuka, da su svi partizani i da su dvojica poginula u Titovoj armiji. Oni su u selu sve kuće zapalili, ali, za veliko čudo, Zaja su živa ostavili, pa mu ni kuću nijesu zapalili.

Čiča Obren Baucal sa Tarskog Brijega, kada su ga Nijemci uhvatili u njegovoju kući i upitali kakvi su ljudi u njegovom selu, odgovorio je da ih ima i dobrih i rđavih. Na pitanje, koji su dobri a koji rđavi, odgovorio je da su dobri partizani, a da su rđavi oni koji su s njima (Nijemcima), te im pokazuju

put. Nijemci su mu, zbog ovakvog odgovora, zapalili kuću i njega internirali. Tako je čića Obren u svojoj devedesetoj godini vidio zloglasno Sajmište na Savi.

I djeca su bila junaci. Šestogodišnji Blažo Krstajić iz Paštine Vode pod Durmitorom, poslije bježanja ispred Nijemaca vratio se u selo kod svoje slikepe bake na čijem je krilu odraštao, uzeo je za ruku i odveo u zbjeg da ne bi u svojoj kući izgorjela. Ima većih primjera, ali meni je ovaj dobro poznat.

Sva ljubav naroda durmitorskog kraja, njezina požrtvovanost i stradanja, sav njegov život bio je borba za Sutjesku.

Pero KRSTAJIĆ

